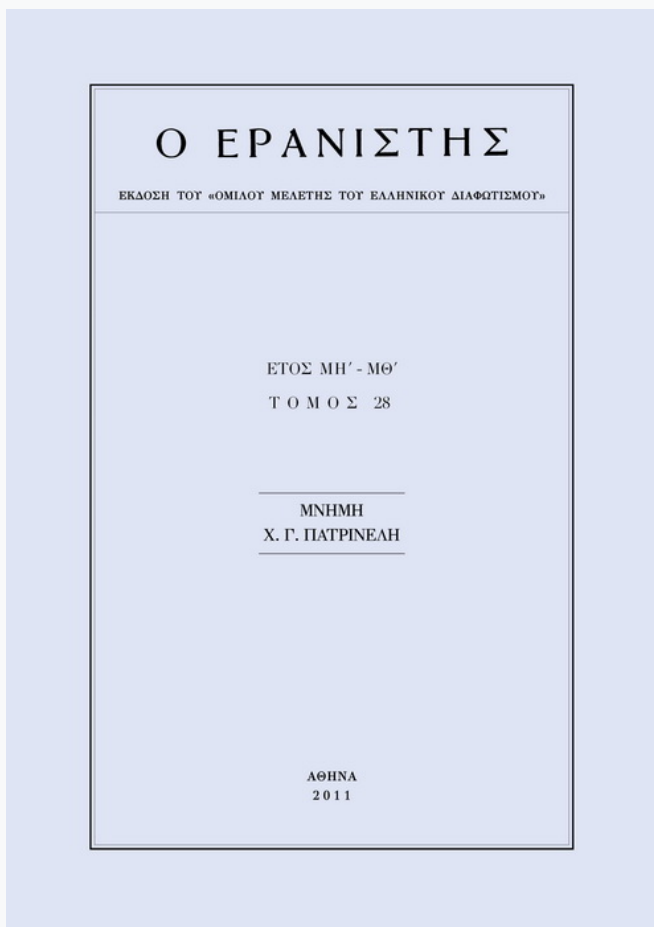

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Ένας νέος λόγος καθαίρεσης θεσμοθετείται το 1593

Γιούλη Ευαγγέλου

doi: [10.12681/er.129](https://doi.org/10.12681/er.129)

To cite this article:

Ευαγγέλου Γ. (2011). Ένας νέος λόγος καθαίρεσης θεσμοθετείται το 1593. *The Gleaner*, 28, 95–119. <https://doi.org/10.12681/er.129>

ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΘΑΙΡΕΣΗΣ ΘΕΣΜΟΘΕΤΕΙΤΑΙ ΤΟ 1593

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ ΠΟΙΑ ΑΚΡΙΒΩΣ χρονική στιγμή, μέσα πάντως στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ίερεμίας Β¹ καλεῖ τοὺς ἀρχιερεῖς «Δύσεως» καὶ Πελοποννήσου νὰ συνέλθουν σὲ σύνοδο τὸν «ἐρχόμενον» Μάιο στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ πρωτότυπο τῆς προσκλήσεως τοῦ Ίερεμίου λανθάνει· τὸ κείμενό της ὅμως σώζεται ἀντιγραμμένο –εἴτε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο εἴτε ἀπὸ κάποιον ἀντίγραφο– στὸν κώδικα μὲ ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1474 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τὸν λεγόμενο κώδικα τοῦ Ἱερακά. Τὸ σωζόμενο ἀντίγραφο δὲν φέρει χρονολογία, στὸ κείμενό του ὅμως ὑπάρχουν ὀρισμένες μαρτυρίες ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐσωτερικὰ τεκμήρια γιὰ τὴ χρονολόγησή του.²

Συγκεκριμένα, ὁ πατριάρχης Ίερεμίας Β΄ ἀναφέρει ὅτι εἶχε ἀποστείλει γράμματα στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ὅταν βρισκόταν στὴν Οὐγγροβλαχία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, καὶ ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, καλώντας τους νὰ συνέλθουν σὲ σύνοδο (στὴν Κωνσταντινούπολη): «ὅπως ἀνέλθητε οἱ πάντες, καὶ τὰ τῆς ἐκκλησίας βάρη καὶ χρέη διορθώσητε». Ἡ σύνοδος πραγματοποιήθηκε, ἀλλὰ δὲν ἀνταποκρίθηκαν ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς στὴν πρόσκληση: «οὗ γενομένου, τινὲς ἐξ

1. Ὁ Ίερεμίας Β΄ κατεῖχε τὸν πατριαρχικὸ θρόνον Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὶς περιόδους: α΄ 5 Μαΐου 1572–μέσα Νοεμβρίου 1579, β΄ Αὐγούστος 1580–τέλη Φεβρουαρίου 1584, γ΄ Ἀπρίλιος 1587–τέλη 1595.

2. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος δημοσιεύει ὁ Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄ (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Θεσσαλονίκη 1979), σ. 191-192 ἀπὸ ἀντίγραφο (ὅπως καὶ ὅλα τὰ πατριαρχικὰ γράμματα ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν ἴδια μελέτη τοῦ Σάθα) ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 1474 τῆς ΕΒΕ, σ. 51-52 (νέα ἀριθμηση φ. 33^ν) (βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα 1474 βλ. στὸ Dimitris G. Apostolopoulos, «“Ne discutez pas sur le sexe des anges”»: Jérémie II réprimande Gabriel Séviros et Maxime Margounios», *Gavriil Seviros, arcivescovo di Filadelfia a Venezia, e la sua epoca. Giornata di studio dedicata alla memoria di Manussos Manussacas (Venezia, 26 settembre 2003)*, ἐπιμ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Βενετία 2004, σ. 139, σημ. 5).

ὕμῶν τῷ τότε οὐκ ἀνῆλθον». Σύμφωνα με τὸν συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε, ἀποφασίστηκε νὰ συνέλθει νέα ἀρχιερατικὴ σύνοδος σὲ ἓνα χρόνο στὴν Κωνσταντινούπολη, με σκοπὸ νὰ γίνεи «διόρθωσις τελεία πάντων καὶ τελευταία... τῶν τε χρεῶν καὶ τῶν ἄλλων τῆς ἐκκλησίας». Ὁ πατριάρχης συγκαλεῖ λοιπὸν νέα σύνοδο στὴ Θεσσαλονίκη «ὡς ἂν ἐκεῖσε πάντων συναθροισθέντων ἢ διόρθωσις γένηται». Τὸ ὕφος τοῦ κειμένου εἶναι ιδιαίτερα ἐπιτακτικό: «ἢ ἂν ὥρα ἴδητε τὸ παρόν, οἱ πάντες τὸν ὄκνον ὡς φόρτον ἀποτιθέντες, καὶ τὰς προφάσεις ἀφέντες, ἢ δι' ἀσθένειαν σωματικὴν ἢ καὶ δαπάνην, ὁμοθυμαδὸν εὐρεθεῖτε ὅλοι ἐκεῖ τὸν ἐρχόμενον Μάιον».³ Οἱ ἀρχιερεῖς με τρόπο ἐπιτιμητικὸ ἐνημερώνονται ὅτι ὀφείλουν νὰ ἔχουν μαζί τους «καὶ τὰ χαράτζια ὑμῶν πάντα τῆς ἡ' ἰνδικτιῶνος καὶ εἴ τι ἄλλο ὀφειλόμενον· ἀρκεῖ γὰρ ὅσην ζημίαν καὶ τόκους ἡμῖν προὔξενήσατε ἀπατήσαντες ἡμᾶς καὶ μὴ πέμψαντες αὐτὰ ἐν τῷ καιρῷ καὶ πρὸ τοῦ καιροῦ, ὡς ἐτάττετε». Ὅποιος δὲν συμμορφωθεῖ με τὴν πατριαρχικὴ ἐντολὴ θὰ καθαιρεθεῖ: «οὐ μόνον τῇ εὐλόγῳ καθαιρέσει παιδευθήσεται, ἀλλὰ καὶ τὰ πάντα πληρώσει μέχρι καὶ ὀβολοῦ».

Ἡ ἀπόπειρα νὰ χρονολογήσω αὐτὸ τὸ φορτισμένο γράμμα τοῦ Ἱερεμίας Β', γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεи λόγος ἀργότερα, ἐστίασε τὸ ἐνδιαφέρον μου σὲ ἓνα σημεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο ἀποφασιστικῆς σημασίας: ὅποιοι ἀρχιερεῖς δὲν εἶναι συνεπεῖς κατὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν οικονομικῶν τους ὑποχρεώσεων πρὸς τὴ Μεγάλὴ Ἐκκλησία ἀπειλοῦνται ρητὰ με τὴν ποινὴ τῆς καθάρσεως, λόγος ποὺ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου εἶναι καινοφανῆς καὶ ἀποκαλύπτει μιὰ νέα νομικὴ πραγματικότητα. Ἄς δοῦμε ἀπὸ πότε καὶ γιὰτί.⁴

Στις ἀρχές τοῦ 1593 συγκαλεῖται στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ σύνοδος αὐξημένου κύρους, μιὰ σύνοδος «ὑπερτελής» καὶ «οἰκουμενική», ὅπως χαρακτηρίζεται σὲ μεταγενέστερα πατριαρχικὰ γράμματα· οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β', Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ καὶ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἰωακείμ, καὶ ὁ Ἱερο-

3. Ἡ φιλολογικὴ προέλευση τῆς φράσης «ἢ ἂν ὥρα ἴδητε» ἀνάγεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, Δανιήλ, 3.5.

4. Τὴν προβληματικὴ καὶ τὰ πρῶτα συμπεράσματα γιὰ τὸ θέμα τῆς μελέτης εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ παρουσιάσω στὸ πλαίσιο τῆς 1' Συνάντησης Ἱστορίας τοῦ Δικαίου ποὺ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸν τομέα Ἰδιωτικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου στὴν Κομοτηνὴ, στίς 19-20 Ὀκτωβρίου 2007.

σολύμων Σωφρόνιος, καθώς και περίπου 41 ἄρχιερείς συνεδριάζουν γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα και ἀσχολοῦνται κατεξοχὴν με τὴν ἐπικύρωση τῆς ἴδρυσης τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας και με ἄλλα ζητήματα κρίσιμα γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐκτὸς ἀπὸ τις δύο σωζόμενες συνοδικές πράξεις πὸ κωδικοποιοῦν κάποιες ἀπὸ τις ἀποφάσεις τῆς συνόδου ἐν εἶδει πρακτικῶν, μία τοῦ Φεβρουαρίου⁵ και μία τοῦ Μαΐου 1593,⁶ φαίνεται ὅτι παράλληλα ἐκδόθηκαν και ἄλλες ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες ρύθμιζαν ἐπιμέρους θέματα. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀσυνέπειας τῶν ἄρχιερέων στὴν ἐκπλήρωση τῶν οικονομικῶν τους ὑποχρεώσεων πρὸς τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία· με τὴν ἀπόφαση αὐτή, πὸ μαρτυρεῖται σὲ γράμματα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἤδη ἀπὸ τὸ 1593/1594⁷ ἀλλὰ τὸ κείμενό της δὲν σώζεται, ὀριζόταν ὅτι ὅποιος ἄρχιερέας δὲν ἀποδίδει σὲ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα τὸ ποσὸ πὸ τοῦ ἀναλογεῖ θὰ καθαιρεῖται. Ἐνδεικτικὰ παραθέτω τί ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1593 σὲ δύο γράμματα τοῦ Ἱερεμία Β΄, τὸ πρῶτο τοῦ Σεπτεμβρίου 1595:

«... Διὰ οὖν τοῦτο ὀφείλετε ὑμεῖς ἀπαξάπαντες... φροντίσαι τοῦ ἀποδοῦναι τὰ χαράτζια ὑμῶν ἀνυπερθέτως τε και ἀπροφασίστως... εἶθ' οὔτω και τὴν ἡμετέραν πατριαρχικὴν ζητίαν, ὡς ἐσημειώθη ἐν τῷ ἡμετέρῳ καταστίχῳ ἀνελλειπῶς... και γὰρ ἐάν τις τῶν ἄρχιερέων και ἀρχιεπισκόπων και ἐπισκόπων ἀναχωρῆσαι τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ τολμήσει, ἐνδειαν ἴσως προβαλλόμενος ἢ ἀσθένειαν, και ὅλως ἀνυπότακτος ἀναφανῆ, ὁ τοιοῦτος ἀλλότριος ἔστω τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ, και παντελῶς καθηρημένος, κατὰ τὴν ἔγγραφον ἀπόφασιν τὴν ἐκ πολλοῦ γενομένην ὑπὸ τῆς ὑπερτελοῦς

5. Πρόκειται γιὰ τὴ συνοδικὴ πράξη τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1593 ἢ ὁποία –μεταξὺ ἄλλων– ἐπικυρώνει τὴν ἴδρυση τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας και τὸ κατατάσσει πέμπτο στὴν τάξη τῶν Πατριαρχείων. Ἀπὸ τις πολλαπλές ἐκδόσεις πὸ γνῶρισε τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος βλ. ἐκείνη τοῦ Boris Fonkič, *Grečeskie rukopisi i dokumenti v Rossii v XIV-nachale XVIII v.*, Μόσχα 2003, σ. 391-398.

6. Και αὐτῆς τῆς συνοδικῆς πράξης τὸ κείμενο ἔχει δημοσιευτεῖ πολλές φορές· βλ. πρῶτιστα τὴν ἐκδοση τοῦ Γεννάδιου Μ. Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, Μέρος Πρῶτον, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 131-134. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς πράξης τοῦ Μαΐου ὁ πατριάρχης Ἀλεξάνδρειας Μελέτιος Πηγῆς ἐμφανίζεται ὡς ἐκπρόσωπος και τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρόνιου, ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχε σὸ μεταξὺ ἀναχωρήσει.

7. Ἡ πρώτη μνεῖα τῆς ἀπόφασης αὐτῆς ἐντοπίζεται σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμία Β΄, τοῦ 1593/1594, με τὸ ὁποῖο καθαιρεῖται ὁ ἐπίσκοπος Κερνίτης Ἀρσένιος. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος δημοσιεύει ὁ Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα...*, ὁ.π., σ. 172-173, εἰδικότερα σ. 172.

συνόδου τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει συναχθέντων ἀρχιερέων, καὶ ἕτερος χειροτονηθῆτω...»⁸

καὶ τὸ δεύτερο τοῦ 1595/1596:

«... τῆς γὰρ γενομένης ἐνταῦθα πρὸ καιροῦ ὑπερτελοῦς τε καὶ οἰκουμηνικῆς συνόδου, τῶν τε... πατριαρχῶν, τοῦ Ἀλεξανδρείας... κυρ Μελετίου, ἔχοντος καὶ τὴν γνώμην τοῦ Ἀντιοχείας, καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων κυρ Σωφρονίου, καὶ σχεδὸν πάντων τῶν ἀπανταχοῦ ἱερωτάτων ἀρχιερέων, σκέψει καὶ διαγνώσει συνοδικῆ ἀποφνημαμένων, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἕνεκα διορθώσεως καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ἀποκαταστάσεως ἀποκοπὴν τινα τελείαν γενέσθαι τῶν συμβάντων χρεῶν, καὶ ἕκαστον τῶν ἀρχιερέων πληρῶσαι ὀλοψύχως ἐντὸς χρόνου ἐνὸς τὸ τῆς τοιαύτης ἀποκοπῆς, ἢ παραβαίνοντα τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν ἀργὸν εἶναι καὶ καθαιρέσει τελεία ὑποπεσεῖν καὶ ἐκπτώσει τοῦ θρόνου καὶ τῆς τιμῆς αὐτοῦ, ἕτερόν τε χειροτονηθῆναι ἀντ' αὐτοῦ εἰς τὸν ἑαυτοῦ θρόνον... ὁ προῤῥηθεῖς... οὔτε ἐντὸς τοῦ ἑξαμηνιαίου καιροῦ τὸ ἥμισυ τῆς ἀποκοπῆς τῆς ἡμετέρας πατριαρχικῆς ζητίας ἀπέτισεν ὡς ἐτάχθη, οὔτε πληρωθέντος τοῦ χρόνου ἀπόκρισιν παντελῆ δέδωκε...»⁹

8. Ὁ Ἱερεμίας Β' μετὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1595 καλεῖ ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς «Δύσεως» καὶ τῆς Πελοποννήσου νὰ καταβάλλουν τὰ ὀφειλόμενα στοὺς δύο ἐξάρχους πού ἀποστέλλει. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος δημοσιεύει ὁ Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα...*, ὁ.π., σ. 194-195. Γιά τοὺς ὅρους («χαράτζια»), «πατριαρχικὴ ζητία» καὶ «κατάστιχο» πού ἀναφέρονται στὸ παράθεμα θὰ γίνεи λόγος στὴ συνέχεια.

9. Πρόκειται γιὰ γράμμα τοῦ 1595/1596 μετὸ ὁποῖο καθαιρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος δημοσιεύεται *Στὸ ἴδιο*, σ. 197-198, εἰδικότερα σ. 197. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1593 ἐκδόθηκε μετὸ στόχο τῆ συγκέντρωση συγκεκριμένου ποσοῦ πού κατανεμήθηκε στοὺς ἀρχιερεῖς («ἀποκοπῆ») καὶ ὀρίστηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ μετὸ τὴ μορφή τῆς πατριαρχικῆς ζητίας (γιὰ τὴν ὁποία βλ. Paraskevas Konortas, «Les contributions ecclésiastiques "patriarchikè zétéia" et "basilikon charatzion". Contribution à l'histoire économique du patriarcat oecuménique aux XVe et XVIe siècles», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983)*, *Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. III, Ἀθήνα 1986, σ. 221-232) σὲ δύο ἑξαμηνιαῖες δόσεις. Γιά τὴ μνεία τῆς ἐν λόγῳ ἀπόφασης στὸ κείμενο μεταγενέστερων πατριαρχικῶν γραμμάτων βλ. πῶ κατῶ σημ. 38. Γιά τὴ ζητία πβ. τὴ μελέτη τῆς Ἑλένης Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Τὸ φαινόμενο τῆς ζητίας κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο», *Ἰόνιος Λόγος*, *Τμῆμα Ἱστορίας – Ἰόνιο Πανεπιστήμιο*, 1 (2007), *Τόμος χαριστήριος στὸν Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, σ. 247-293 (ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία), στὴν ὁποία γίνεται ἀναφορὰ γενικὰ στὰ «ταξίδια» (περιοδεῖς) γιά τὴ συλλογὴ ἐλεῶν πού

Ἡ πρώτη φορά πού ἐμφανίστηκε ἡ ποινὴ τῆς καθάιρεσης δὲν εἶναι βέβαια τὸ 1593· ἡ ἱστορία τῆς ἀνάγεται τόσο παλαιὰ ὅσο καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ προσπάθεια θεσμοθέτησης αὐστηρῶν διατάξεων γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς.¹⁰ Πρόκειται γιὰ τὴ βαρύτερη ποινὴ ἀπὸ αὐτὲς πού ἐπιβάλλονται ἀποκλειστικὰ σὲ κληρικούς¹¹ καὶ συνεπάγεται γιὰ τὸν καθαιρούμενο πλήρη ἔκπτωση ἀπὸ τὸν ἱερατικὸ βαθμὸ του, ἀπώλεια ὅλων τῶν ἐξουσιῶν πού συνδέονται μὲ αὐτὸν καὶ ἐπιστροφή του στὴν τάξη ὅπου ἀνῆκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ χειροτονία του, δηλαδὴ τοῦ λαϊκοῦ ἢ τοῦ μοναχοῦ. Κατὰ συνέπεια ὁ καθαιρούμενος δὲν δικαιούται νὰ φέρει τὰ διακριτικὰ τοῦ κληρικοῦ καὶ νὰ ἱερουργεῖ καὶ στερεῖται τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ διοικητικὴ θέση πού κατεῖχε στὴν Ἐκκλησία.¹² Οἱ πράξεις πού σύμφωνα μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἐπισύρουν τὴν καθάιρεση ταξινομοῦνται συμβατικὰ σὲ τρεῖς γενικὲς κατηγορίες: προσβολὲς κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῶν ὀρθόδοξων δογμάτων, παραβάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κανονικῆς τάξεως ἢ τῶν ἱερατικῶν καθηκόντων καὶ βίος ἀνήθικος.¹³ Τὸ 1593 ὁμως ἀποτελεῖ ὀρόσημο ἐπειδὴ γιὰ πρώτη, ὅσο γνωρίζω, φορά ἀναφέρεται ρητὰ σὲ ἐπίσημο κείμενο κανονιστικοῦ χαρακτήρα, ὅπως ἓνας συνοδικὸς τόμος,¹⁴

διενεργούσαν ὄχι μόνο τὰ ὀρθόδοξα Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ μοναστήρια, ιδιώτες κ.ά.

10. Γιὰ τὴν ποινὴ τῆς καθάιρεσης βλ. Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὴν αὐτοῦ*, Τόμος τρίτος, *Τὸ ποινικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1962, σ. 264-295 καὶ Ἀναστ. Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον*, Ἀθήνα 1965 (ἔκδ. β', φωτογραφικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα 2005), σ. 276-277, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

11. Ἡ ποινὴ τῆς καθάιρεσης συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς ἡ «ἐσχάτη» τῶν ποινῶν πού ἐπιβάλλονται σὲ κληρικούς, παρόλο πού τὸ κανονικὸ δίκαιο προβλέπει μία ἀκόμη αὐστηρότερη, τὴν ποινὴ τῆς καθάιρεσης καὶ τοῦ παντελοῦς ἀφορισμοῦ, ἡ ὁποία ὅμως ἐφαρμόζεται ἐξαιρετικὰ σπάνια (βλ. Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, σ. 270 σημ. 3).

12. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποβολὴ τῆς ιδιότητος τοῦ κληρικοῦ βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος – Γεώργιος Α. Πουλῆς, *Ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 2003, σ. 242-243 (πβ. Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, σ. 278-280).

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ Pierre L'Huillier, λήμμα «Καθαίρεσεις», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, Ἀθήνα 1965, στ. 153, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

14. Ἡ ἀπόφαση τοῦ 1593 χαρακτηρίζεται συχνὰ «συνοδικὸς τόμος» στὶς μεταγενέστερες πηγές (βλ. ἐνδεικτικὰ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἐγγράφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙϚ'-ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἰερακος (Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962-1965), 128·

ὡς λόγος καθαιρέσεως τῶν ἀρχιερέων ἢ ἀσυνέπεια σὲ φορολογικοῦ τύπου ὑποχρεώσεις.

Σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω παράθεμα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ 1595/ 1596, ἡ ὑπερτελής σύνοδος τοῦ 1593 ὄρισε τὰ ἐξῆς γιὰ τὸν ἀρχιερέα ποὺ δὲν ἐκπληρώνει τὶς οἰκονομικὲς του ὑποχρεώσεις πρὸς τὴν Ἐκκλησία: «ἕκαστον τῶν ἀρχιερέων πληρῶσαι ὀλοψύχως... ἢ παραβαίνοντα τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν ἀργὸν εἶναι καὶ καθαιρέσει τελεία ὑποπεσεῖν...»). Μιὰ τέτοια διατύπωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ 1593 ἐνδεχομένως ἀποφασίστηκε νὰ ἐπιβάλλεται πρῶτα ἡ ποινὴ τῆς ἀργίας καὶ στὴ συνέχεια, σὲ περίπτωσι μὴ συμμόρφωσι τοῦ ἀρχιερέα, ἡ καθαίρεσι. Παρόλο ποὺ οἱ πηγὲς δὲν ἐπιβεβαιώνουν πάντα τὴν ἐκδοχὴ αὐτή,¹⁵ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ ἀργία χρησιμοποιοῦντο προειδοποιητικὰ –ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπίσημη θεσμοθέτησι τῆς καθαιρέσεως τὸ 1593–, προσφέροντας πίστωση χρόνου στὸν ἀπειθάρχο ἀρχιερέα, ὥστε νὰ καταβάλλει τὸ ὀφειλόμενον ποσόν.¹⁶

Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριον*. Α΄, Ἀθήνα 1987, ἀρ. 481 (1623): «ἡ ἐπὶ τοῦ... Ἱερεμίου... ὑπερτελής, καὶ μεγάλη σύνοδος... τόμον ἐποίησεν, καὶ ἀπόφασιν συνοδικήν», ἀπὸ τὸν κώδικα ποὺ φυλάσσεται σήμερον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ ΜΠΓ 2, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς ὡς ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου, φ. 199'). Ὁ ὅρος «τόμος» δηλώνει ἀπόφασιν αὐξημένης τυπικῆς ἰσχύος, μὲ νομοθετικὸ κυρίως χαρακτήρα: βλ. ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ, μὲ ἀφορμὴ τὸν λεγόμενον «τόμον» τοῦ πατριάρχη Σισινίου Β΄ (996-998), ὁ Κωνσταντῖνος Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 1985, σ. 36-38· πβ. Ὁ ἴδιος, «Βυζάντιο. Κανονικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* τ. 4, Ἀθήνα 2011, σ. 376.

15. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἐδῶ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σεπτεμβρίου 1595 (σ. 97-98 καὶ ἄλλο ἐξαρχικὸ γράμμα τοῦ 1594/1595 (Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιασμα...*, ὅ.π., σ. 199-202, εἰδικότερα σ. 201).

16. Ἀργία ὀνομάζεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ μέσω τῆς ὁποίας ὁ κληρικὸς ὑποβάλλεται σὲ προσωρινὴ ἢ ἰσόβια στέρησι τοῦ δικαίωματος νὰ ἀσκεῖ τὰ καθήκοντα ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ἱερατικὸ του βαθμὸ· σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν κληρικὸ ὁ ὁποῖος καθαιρεῖται, ἐκεῖνος ποὺ τίθεται σὲ ἀργία διατηρεῖ τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ (γενικὰ γιὰ τὴν ποινὴ βλ. Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, ὅ.π., σ. 295-307 καὶ Ἀναστ. Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον*, ὅ.π., σ. 277). Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἡ ἀργία προβλέπεται καὶ ἐπιβάλλεται καὶ ὡς μέτρο κολασμοῦ προσωρινῆς –καὶ ὄχι καταδικαστικῆς– μορφῆς, γιὰ κανονικὰ ἀδικήματα ποὺ ἐπισύρουν ἔμμεσα ἢ ἄμεσα τὴν ποινὴ τῆς καθαιρέσεως, μὲ σκοπὸ τὴν προστασία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔννομης τάξεως (Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, ὅ.π., σ. 297-298· πβ. ὅ,τι ἀναφέρεται σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1593/1594 (πιὸ

Ἡ χρονολόγηση ὥστόσο τοῦ παραπάνω γράμματος τοῦ Ἱερεμία Β΄ δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἐγγεῖρημα ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἄμεσα καὶ ἀποκλειστικά μὲ βάση τὸ ἐσωτερικὸ τεκμήριο τῆς ἀπειλῆς γιὰ καθάιρεση τῶν ἀρχιερέων, μαρτυρία ἢ ὅποια, σύμφωνα μὲ ὅσα ἤδη ἀναφέρθηκαν, παραπέμπει στὰ μετὰ τὴ σύνοδο τοῦ 1593 ἔτη. Ἡ ἀμφισβημία ὀρισμένων σημείων στὸ γράμμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεσμοθέτηση τοῦ νέου αὐτοῦ λόγου καθάιρεσης ἔγινε μὲν ἐπίσημα τὸ 1593, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι εἶχε προηγουμένως γνωρίσει μιὰ μακρὰ –καὶ ἐν πολλοῖς σκοτεινὴ– περίοδο κυοφορίας, μετατόπισαν προσωρινὰ τὸ κέντρο βάρους τῆς ἔρευνας. Νέος στόχος ἔγινε αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πορεία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας πρὸς τὴν καθιέρωση ἐνὸς νέου μέτρου ἐξαναγκασμοῦ ποῦ ἀφοροῦσε φορολογικοῦ χαρακτήρα παραβάσεις, καὶ στὴ συνέχεια, φυσικά, ἡ ἐμβέλεια τοῦ μέτρου.

Στὴν πραγματικότητα αὐτὸς ὁ λόγος καθάιρεσης πρέπει νὰ ὑπέβασκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπέκτησε μιὰ σταθερὴ φορολογικοῦ τύπου ὑποχρέωση ἀπέναντι στὸ σουλτάνο. Δὲν ἀναφέρουμε στὸ πεσκέσι, τὸ ποσὸ ποῦ ὁ πατριάρχης κατέβαλλε ὡς δῶρο στὸ σουλτάνο γιὰ τὸ διορισμὸ του καὶ γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ βερατιοῦ του (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ διορισμοῦ του καὶ τὴν ἔκδοση νέου βερατιοῦ κάθε φορὰ ποῦ νέος σουλτάνος ἀνερχόταν στὸ θρόνο),¹⁷ δόσιμο μὲ χαρακτηριστὰ ἔκτακτο, ἀλλὰ σὲ ἓναν νέο φόρο μὲ ἐτήσια περιοδικότητα. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐτήσιο «τέλος» ἢ («χαράτζιον»), τὸ φόρο ποῦ ἀπὸ τὸν Ὁκτώβριο τοῦ 1474 ὁ πατριάρχης ὀφείλει νὰ ἀποδίδει κάθε χρόνο, τὴν ἡμέρα τῆς

πάνω σημ. 7): («... εἶναι αὐτὸν ἀργόν, ἄχρις οὔ ἐν καιρῷ καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ καθάιρεσις γένηται...»), Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα...*, ὁ.π., σ. 173). Ὅταν μάλιστα κληρικὸς ποῦ ἔχει ὑποβληθεῖ σὲ ἀργία τὴν καταφρονεῖ, δηλαδὴ τελεῖ ἱερατικὲς πράξεις, ἢ δὲν συμμορφώνεται, τότε ὀδηγεῖται αὐτοδικαίως στὴν καθάιρεση (Κων. Μ. Ράλλης, *Ποινικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1907, σ. 41 καὶ Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, ὁ.π., σ. 306).

17. Γιὰ τὸ πεσκέσι ὡς οικονομικὴ ὑποχρέωση τοῦ πατριάρχη καὶ τῶν ἀρχιερέων πρὸς τὸ σουλτάνο καὶ γιὰ τίς διαφορετικὲς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὸ ἔτος τῆς καθιέρωσής του (κατὰ τὸ δεύτερο, πάντως, μισὸ τοῦ 15ου αἰ.) βλ. Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 82 σημ. 15, 84-85, 86, 87-88· Παρασκευὰς Κονόρτας, *Ὁθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Βεράτια γιὰ τοὺς προκαθήμενους τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας (17ος-ἄρχες 20οῦ αἰῶνα)*, Ἀθήνα 1998, σ. 167-170· Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησίᾳ. Θεσμικὲς ὄψεις τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002, σ. 98 σημ. 2.

έορτῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸ ταμεῖο τοῦ κράτους· παρόλο πὸς οἱ ἀρχιερεῖς δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τὴ θεσμοθέτησή του, ἀνέλαβαν ἤδη ἀπὸ τὸ 1474 νὰ καταβάλλουν τὸν νέο φόρο ἀπὸ κοινού, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σωζόμενη σχετικὴ συνοδικὴ ἀπόφαση.¹⁸ Στὸ ἐξῆς, ἡ ἐμπρόθεσμη ἀπόδοση τοῦ ἐτήσιου φόρου ἀπὸ τὸν πατριάρχη κρίνει τὴν παραμονή του ἢ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ἄρα ὁ πατριάρχης ἔχει κάθε συμφέρον νὰ τὸν συγκεντρώνει ἐμπρόθεσμα ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς, εἰδάλλως θὰ πρέπει, γιὰ νὰ μὴ χάσει τὴ θέση του, νὰ καταφύγει στὸ δανεισμό (ἀπὸ πλοῦσιους χριστιανούς, μουσουλμάνους ἢ Ἑβραίους), πρακτικὴ διαδεδομένη πὸς ὅμως ὀδηγεῖ σὲ ἕναν φαῦλο κύκλο ἀέναης διόγκωσης τῶν χρεῶν, ὅχι μόνο τοῦ πατριάρχη ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα.

Ἄλλωστε, τρία μόλις χρόνια μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ ἐτήσιου τέλους, τὸ 1477, πραγματοποιεῖται ἀναθεώρηση τοῦ καταστίχου μὲ βάση τὸ ὅποιο γινόταν ἡ κατανομή τοῦ φόρου στὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες. Στὴ σύνοδο πὸς λαμβάνει χώρα στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ χρόνια τοῦ πατριάρχη Μαξίμου Γ΄ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1477, ἐπιχειρεῖται μιὰ πιὸ δίκαιη κατανομή τοῦ φόρου καὶ ἕνας πρακτικὸς τρόπος πὸς χρησιμοποιεῖται πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἡ μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος ὑπαγωγῆς περιοχῶν: μὲ τὴν προσάρτησή τους σὲ γειτονικὴ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια, τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματά της ἐνισχύονται καὶ ὁ ἀρχιερέας

18. Τὸν ἐτήσιο φόρο εἰσηγήθηκαν στὸ σουλτάνο οἱ κατήγοροι τοῦ πατριάρχη Συμεῶν, προκειμένου νὰ τοὺς δοθεῖ τὸ Πατριαρχεῖο (βλ. νεότερη ἔκδοση καὶ σχολιασμοῦ τοῦ κειμένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸν Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλο, *Ὁ «Ἱερός Κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β΄ μισὸ τοῦ 15οῦ αἰώνα. Τὰ μόνα γνωστὰ παραγγέλματα*, Ἀθήνα 1992, σ. 89-97, εἰδικότερα σ. 95-97). Γιὰ τὸν ἐτήσιο φόρο βλ. Paraskevas Konortas, «Les contributions ecclésiastiques...», ὁ.π., σ. 235 κ.έ.· Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα...*, ὁ.π., σ. 79-86· Παρασκευᾶς Κονόρτας, *Ὁθωμανικὲς θεωρήσεις...*, ὁ.π., σ. 170-174, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι περίπου ἀπὸ τὸ 1640/1 ὠς τὸ 1826 ὁ φόρος αὐτὸς προοριζόταν γιὰ τὴ διατροφή τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς («περὶ τοῦ κρέατος τοῦ βασιλικοῦ μπιστανίου»). Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἄφιερῶματα καὶ δωρεές...*, ὁ.π., σ. 94 σημ. 1. Οἱ παραπάνω μελετητὲς ἐπισημαίνουν τὴν προέλευση τοῦ ὄρου («χαράτζιον») ἀπὸ τὸν ὄρο «kharadj», ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἐναλλακτικὰ γιὰ νὰ δηλώσει δύο εἰδικούς φόρους πὸς πλήρωναν οἱ μὴ μουσουλμάνοι ὑπῆκοοι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους: τὸν φόρο γιὰ τὴ γῆ («kharadj») καὶ τὸν κεφαλικὸ φόρο («djizya»). Ἄν καὶ διαφορετικῆς ὑφῆς, ὁ ἐτήσιος φόρος πὸς ἀπὸ τὸ 1474 ὁ πατριάρχης συνέλεγε ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ κατέβαλλε στὸ σουλτάνο ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται («χαράτζιον»), ὡς ἕνας ἀκόμη φόρος πὸς βάρυνε χριστιανούς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας.

δέχεται νὰ αὐξήσει τὴ συμμετοχὴ τοῦ στὸν ἐτήσιο φόρο.¹⁹ Ἀνάλογου περιεχομένου εἶναι καὶ ὁ συνοδικὸς τόμος ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1517/1518, κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Θεολήπτου Α΄.²⁰

Ἡ δὴ ἀπὸ τὰ πρῶιμα χρόνια λοιπὸν διαπιστώνουμε τὴ μέριμνα ὥστε ὁ ἐτήσιος φόρος νὰ συγκεντρώνεται μὲ τρόπο ἀποτελεσματικό, μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς καταστίχου ποὺ ἐνημερώνεται τακτικὰ ἀναφορικὰ μὲ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν.²¹ Εὐλόγα ὅμως τίθεται τὸ ἐρώτημα: μὲ ποιὸν τρόπον ὑποχρεώνουν οἱ πατριάρχες τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ εἶναι συνεπεῖς στὶς φορολογικὲς τοὺς ὑποχρεώσεις κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1474, ἔτος καθιέρωσης τοῦ ἐτήσιου φόρου, ὡς τὸ 1593, ἔτος θεσμοθέτησης τοῦ νέου λόγου καθαιρέσεως;

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1474 ὡς τὸ 1572, ἔτος τῆς πρώτης ἀνάρρησης τοῦ Ἰερεμίου Β΄ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σιωπὴ τῶν πηγῶν. Καμιά ἀπὸ τὶς –ὡς τώρα γνωστὲς– πατριαρχικὲς πράξεις ποὺ ἐπιβάλλουν ποινὲς σὲ ἀρχιερεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ καθαιρέση, δὲν περιλαμβάνει στὴν αἰτιολογία τῆς (τουλάχιστον ρητὰ) ὀτιδῆποτε σχετικὸ μὲ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν ὀφειλόμενων φόρων πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο.

Κατὰ τὴν περίοδο ὅμως 1572-1593 διαμορφώνεται μιὰ νέα εἰκόνα,

19. Γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ καταστίχου, σύμφωνα μὲ πιττάκιο τοῦ πατριάρχου Συμεῶν Α΄ ἀπὸ τὰ ἔτη 1482-1486, καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς συνόδου ποὺ πραγματοποιήθηκε ἐπὶ Μαξίμου Γ΄ βλ. Μάχη Παῖζης–Ἀποστολοπούλου, Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Μετὰ τὴν Κατάκτηση. Στοχαστικὲς προσαρμογὲς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477*, Ἀθήνα 2006, σ. 46-51.

20. Μὲ τὸν συνοδικὸ τόμο τοῦ 1517/1518 ἡ μητρόπολις Ἀδριανουπόλεως ἐνισχύεται μὲ τὴν προσάρτηση χωριῶν ποὺ ἀνήκαν στὴν εὐρωστὴ οἰκονομικὰ μητρόπολις Φιλιππουπόλεως· ἔτσι ἡ ἀναλογικὴ συμμετοχὴ τῶν δύο αὐτῶν μητροπόλεων στὸ ἐτήσιο τέλος καθίσταται πιὸ δίκαιη. Βλ. ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ συνοδικοῦ τόμου ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο–Κεραμέα, «Περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Α΄», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 3 (1889), 491-493.

21. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι περίπου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα τὰ πατριαρχικὰ γράμματα ποὺ μεταβάλλουν τὸ καθεστῶς ἐκκλησιαστικῆς ὑπαγωγῆς περιοχῶν ἢ (αὐξο)μειώνουν τὸ τέλος διαφόρων ἀρχιερέων, μὲ πάγιο –ἄμεσο ἢ ἀπώτερο– στόχο τὸν ἐξορθολογισμὸ τῆς διαδικασίας κατανομῆς-εἰσπραξῆς τοῦ ἐτήσιου φόρου, πληθαίνουν ἐντυπωσιακὰ· βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλῆρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 439 (Μάιος 1608), 834 (Δεκέμβριος 1616), 893 (Αὐγούστος 1623), 246 (Αὐγούστος 1646), 265 (Ἰανουάριος 1647), 269 (Ἰανουάριος 1647), 276 (Αὐγούστος 1652), 683 (1653), 685 (1653), 249 (1655), 725 (Ἰούνιος 1655), 743 (Αὐγούστος 1662), 411 (Δεκέμβριος 1663), 723 (13 Ἰουλίου 1665), 120 (1666), κ.ἄ.

όπου τὸ ὑπόρρητο σταδιακὰ ἀναδύεται στὴν ἐπιφάνεια. Καταλυτικὸ ρόλο στὴν ἀλλαγὴ τοῦ σκηνοῦ παίζει ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση τῆς δεκαετίας 1580-1590, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας πραγματοποιεῖται ἡ νομισματικὴ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ 1585/1586, ποὺ μὲ τὴ σειρά της συμπαρασύρει στὴν πολιτικὴ, διοικητικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποσταθεροποίηση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.²² Τὰ γεγονότα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὀδηγοῦν τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴ σειρά του σὲ μιὰ ὀξεία οἰκονομικὴ κρίση,²³ τὰ δοσίματα πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ κράτος (ὁ ἐτήσιος φόρος καὶ τὸ πεσκέσι) αὐξάνονται καὶ τὰ χρέη του διογκώνονται. Γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ νέες ἀνάγκες ἐπιχειρεῖται αὐξηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων μὲ ποικίλους τρόπους – ἔτσι ἡ πατριαρχικὴ ζήτησις περίπου ἀπὸ τὸ 1590 ἀπὸ εἰσφορὰ προαιρετικῆς καθίσταται φόρος ὑποχρεωτικός–,²⁴ ἐνῶ γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τους ἐπιστρατεύεται ὀλοένα καὶ συχνότερα ὁ ὀθωμανικὸς διοικητικὸς μηχανισμός.²⁵

Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται ἀναφορικὰ μὲ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τὴν ὄγδοη δεκαετία τοῦ 16ου αἰῶνα εἶναι τὰ παρακάτω παραδείγματα: γύρω στὰ ἔτη 1572-1577 ὁ μητροπολίτης Μηθύμνης ποὺ –μεταξὺ ἄλλων– δὲν ἀποδίδει τὰ ὀφειλόμενα στὸν πατριάρχη παραμένει, μὲ πατριαρχικὴ ἀπόφαση, ἀργὸς καὶ χωρὶς εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν περιφέρειά του.²⁶ γύρω στὸ 1579/1580 ὁ μητροπολίτης Προύσης Γρηγόριος ζητάει ἀπὸ τὸν πρωτονοτάριο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Ζυγομαλὰ νὰ μεσολαβήσει στὸν πατριάρχη γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἀναβολὴ ἀπόδοσης τοῦ χαρατζίου του,²⁷ ἀφήνο-

22. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Παρασκευᾶ Κονόρτα, «Ἡ ὀθωμανικὴ κρίση τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο», *Τὰ Ἱστορικά* τ. 2 τχ. 3 (Μάιος 1985), 45 κ.έ.

23. Στὸ ἴδιο, σ. 53 κ.έ.

24. Βλ. Paraskevas Konortas, «Les contributions ecclésiastiques...», ὅ.π., σ. 223-227.

25. Στὸ ἴδιο, σ. 251-254.

26. Μάλιστα, στὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος τονίζεται ὅτι «Ἄν γὰρ καὶ ἄλλα χρέη ἔχη [ὁ μητροπολίτης Μηθύμνης], ἀλλὰ τὰ χρέη τῶν αὐθεντικῶν χαρατζίων, καὶ τὰ ἡμέτερα προσιμῶνται». Τὸ πιττάκιο δημοσιεύει ὁ Μ. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 260-261, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ σύνολο τῶν «ἐπιστολῶν καὶ ἔργων» τῆς δευτέρας ἐνότητος τοῦ τρίτου βιβλίου του μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1559-1577 (Στὸ ἴδιο, σ. 237).

27. Τὴ μαρτυρία ἐντοπίζει ὁ Paraskevas Konortas, «Les contributions ecclésiastiques...», ὅ.π., σ. 242 καὶ σημ. 101, ἀπὸ τὸν Μ. Crusius, *Turcograecia*, ὅ.π., σ.

ντας νὰ διαφανεῖ τὸ δέος του γιὰ τὶς ὅποιες ἐπαπειλούμενες γιὰ τὴν ἀσυνέπεια κυρώσεις. Ἐπιπλέον, τὸ 1580 ἐντοπίζεται μιὰ ἀπειλὴ καθαιρέσεως γιὰ ἀνάλογη παράβαση ἢ ὅποια, ὡστόσο, στηρίζεται σὲ ἄλλη βᾶση: ὁ μητροπολίτης Ναυπλίου καὶ Ἄργους καλεῖται ἀπὸ τὸν πατριάρχη νὰ ἀποδώσει τὰ ἐκκλησιαστικὰ δοσίματα πὺ ὀφείλει, σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ ὑποβληθεῖ σὲ ἀργία καὶ θὰ καθαιρεθεῖ γιὰ ἀθέτηση τῶν ὄρων τῆς ἐνυπόγραφης ὁμολογίας του.²⁸ Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ 1580 ἐπιτρέπει νὰ διερευνήσουμε μιὰ πρακτικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα ἐντοπίζονται ὑποσχετικὰ γράμματα ἢ ὁμολογίες ἀρχιερέων μὲ τὰ ὅποια δεσμεύονται γιὰ διάφορα θέματα, συχνὰ ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως, ἀφορισμοῦ, ἢ καὶ τῶν δύο· ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τρεῖς περιπτώσεις ἀρχιερέων πὺ κατὰ τὰ ἔτη 1639, 1646 καὶ 1652 ὑπόσχονται νὰ ἀποδώσουν σὲ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα τὶς ὀφειλές τους πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ· σὲ ἀντίθετη περίπτωση οἱ δύο θὰ εἶναι «αὐτοκαθαίρετοι» καὶ ὁ τρίτος θὰ παραιτηθεῖ.²⁹ Ἐπίσης σώζονται γράμματα ἀρχιερέων πὺ, συνήθως μετὰ τὴν ἐκλογή τους (1614, 1654, 1656, 1662, 1665) –ἢ ἀκόμα καὶ πρὶν (1676)–, ἀναλαμβάνουν τὰ οικονομικὰ βάρη τῆς περιφέρειᾶς τους ἢ γενικὰ ὑπόσχονται πὺς θὰ τηροῦν τὶς ὑποχρεώσεις τους ἔναντι τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ ὑπόκεινται σὲ «ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν», περιλαμβανομένης καὶ τῆς καθαιρέσεως.³⁰ Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἐπικα-

297-298 (ἡ χρονολόγησις τοῦ γράμματος γύρω στὸ 1579/1580 συνάγεται ἀπὸ τὸν M. Crusius, *Στὸ ἴδιο*, σ. 280 καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τεκμήριον τῆς ζ' καὶ η' ἰνδικτιῶνος).

28. «Ἄν δὲ ἄλλως ποιήσης, μετὰ τὰς πολλὰς παραινέσεις καὶ ἀπειθῆς καὶ νῦν μείνης, ἀργὸς ὑπαρχε πάσης ἀρχιερατικῆς ἐνεργείας καὶ τάξεως. Καθαίρεσι γὰρ ὑπόδικον σαυτὸν ὑπέγραψας ἐν τῷ κομπρομέσῳ, καὶ συμφωνητικῷ γράμματι. Καὶ ἄλλως, ὁ τὴν ἰδίαν ὑπογραφὴν ἀθετῶν, καὶ ὁμολογίαν, καθηρημένος ἐστίν». Τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ', πὺ ἐκδόθηκε πιθανῶς τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1580, δημοσιεύει ὁ M. Crusius, *Turcograecia*, ὁ.π., σ. 285-287, εἰδικότερα σ. 286. Ἐπιπλέον βλ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ Παρασκευᾶ Κονόρτα, «Les contributions ecclésiastiques...», ὁ.π., σ. 253, στὸ ἴδιον πατριαρχικὸ γράμμα ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς χρήσεως τοῦ ὀθωμανικοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ γιὰ τὴν εἰσπραξὴ ἐκκλησιαστικῶν φόρων.

29. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὁ.π., ἀρ. 1017 (9 Σεπτεμβρίου 1639), 238 (23 Ἀπριλίου 1646), 227 (6 Φεβρουαρίου 1652).

30. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 447 (Μάιος 1614), 347 (29 Ἰανουαρίου 1654· «ἂν δὲ παρέβω καὶ ἀθετήσω τὴν ὑπόσχεσίν μου ταύτην εἶναι μὲ ὑπὸ παιδείαν ἐκκλησιαστικὴν ὄντως μου ἀναπολογήτου»), κώδικας ΜΠΤ 2, φ. 174', 750 (14 Ἰουνίου 1656· «ἂν δὲ ποτε

λοῦνται τὰ παραπάνω ἐκκλησιαστικά ἐπιτίμια ὑπὸ τῆ μορφῆ ὄρκου, γιὰ νὰ διασφαλίσουν τὰ ὑποσχετικά τους γράμματα/ὁμολογίες.³¹ Ὡστόσο, ἡ ἀθέτηση τῆς ἐνυπόγραφης ὑπόσχεσης γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιομάτων πράγματι ἐντοπίζεται περιστασιακὰ μεταξὺ τῶν αἰτίων καθαίρεσης ἀρχιερέων κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ· νὰ τί ἀναφέρεται σὲ πράξεις καθαίρεσης τοῦ Μαΐου 1607:

«... φησὶ γὰρ ὁ ζος ἀποστολικὸς κανὼν, ὁ τὴν ἰδίαν ὑπογραφὴν ἀθετῶν τιμωρεῖται, ἔτι καὶ ὁ τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ τέταρτος κανὼν φησὶ, διῶκεται τῆς εὐσεβείας πεφῆνασιν ἀτεχνῶς οἱ τοιαῦτα τολμῶντες ὡς τῆς ἀσεβείας συνήγοροι, καὶ γυμνοῦνται τῆς ἱερωσύνης, καὶ ἐν τῇ τῶν λαϊκῶν τάττονται χῶρα...»³²

καὶ τοῦ 1641:

προσκληθῶ εἰς Κωνσταντινούπολιν... καὶ δὲν ἔλθω... νὰ εἶμαι ὑπὸ ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν, ὡς ἀναπολόγητος», βλ. ἔκδοση ἀπὸ τὸν Τάσο Ἀθ. Γριτσόπουλο, «Ο Ἰωαννίνων Καλλίνικος», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 3 (1954), 577), 743 (Αὐγούστος 1662· «ἂν δὲ παραβάς, ἄλλως ποιήσῃ... εἶναι αὐτὸν ὑπὸ {σχέσις} καθαιρέσιν κατὰ τοὺς συνοδικοὺς τόμους», κώδικας ΜΠΤ 2, φ. 265· πβ. τὸ ἴδιο χωρίο καὶ στὸν Μ. Ι. Γεδεῶν, «Μητροπόλεις Αἰγίου Πελάγους (Καρπάθου καὶ Κάσσου)», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια (ΕΑ)* τ. 36, ἔτος 32 (1912), 351), 107 (26 Αὐγούστου 1662), 723 (13 Ἰουλίου 1665· «ἂν δὲ παραβάς... ἐκπίπτειν τῆς ἀρχιερωσύνης, κατὰ τοὺς τόμους... τοὺς συνοδικοὺς καὶ ἀποβάλλεσθαι τῆς ἐπαρχίας», βλ. ἔκδοση ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Γεδεῶν, Στὸ ἴδιο, σ. 352), 149 (1676). Πβ. ἀρ. 539 (16 Μαρτίου 1604), 545 (Φεβρουάριος 1603-ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1607), 369 (29 Ὀκτωβρίου 1599), 368 (Νοέμβριος 1601), 501 (Ἰανουάριος 1608), 1061 (1629/1630).

31. Πβ. τὰ σχόλια τοῦ Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Ἀφορισμός. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποιηῆς στὴς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1997 (β' ἔκδοση με προσθήκες, Ἀθήνα 2004), σ. 189-192, γιὰ μιὰ ἀνάλογο χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, με τὴ μορφὴ τοῦ «αὐτοαφορισμοῦ». Πβ. ἐπίσης τί ἀναφέρει ὁ Ἀνανίας ὁ Ἀντιπάρσιος στὸ στιχοῦργημά του ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα ἀρ. 97 τῆς Βιβλιοθήκης Ζαγοράς, σχετικὰ με τὶς ἐγγραφες ἐγγυήσεις ποὺ ἔλαβε ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Γ' (16 Ἰανουαρίου-22 Ἰουλίου 1757) ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Σεραφεῖμ (ὁ ὁποῖος ἀφοῦ τὸν διαδέχθηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, στὴ συνέχεια φρόντισε γιὰ τὴν ἐξορία του): «Ὅπερ πρὸς τὴν ἐγγύησιν τῶν καπικεχαγιάδων / εἶχεν καὶ ὄρκους εἰδικούς τῶν μητροπολιτάδων, / εἶχεν τ' αὐτοκαθαίρετος καὶ ἀρνησιθεῖαν, / τὴν ἀσεβῶν συνοίκησιν, Ἰουδα συζυγίαν, / εἰς τὰ ὁποῖα ἔστερξεν, ὅλα τὰ ὑπεσχέθη / νὰ τὰ φυλάξῃ, κ' ὕστερον τὸ νὰ ἐμβῆ ἀφέθη» (Καλλινίκου Γ' πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα καὶ ἔμμετροι ἐπιστολαί*, ἔκδ.-εἰσαγ. Ἀγαμέμνων Τσελίκας, Ἀθήνα 2004, σ. 523, στ. 693-698).

32. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 2, φ. 208', βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος

«... καὶ ταῦτα ὁμολογίαν δοὺς ἐνυπόγραφον, ὑπισχνούμενος δώσειν τὴν ἀποκοπὴν τῆς πατριαρχικῆς αὐτοῦ ζητείας τῇ παρελθούσῃ ἑορτῇ τῶν Ταξιαρχῶν, εἰ δὲ φανεῖται ἀθετήσας τὴν οἰκειοθελῆ αὐτοῦ ὑπόσχεσιν καὶ ὁμολογίαν, αὐτοκαθαίρετον μένειν αὐτὸν τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ καὶ ἀναπολόγητον, ἀθετητῆς ἐφάνη τῆς ὑποσχέσεως αὐτοῦ ταύτης, πρὸς δὲ καὶ τῆς ἐτέρας ὁμολογίας αὐτοῦ, δι' ἧς ἔστερξε δοῦναι τὸ χρέος τοῦ πρὸ αὐτοῦ Ἰεζεκιήλ, ἐπειδὴν ἔλαβε τὴν ἐπαρχίαν ταύτην...»³³

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα ἐντοπίζονται ὁμολογίες ἢ ὑποσχετικὰ γράμματα ἀρχιερέων μὲ τὰ ὁποῖα –συνήθως ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού τοὺς ἀνέθεταν μιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία–³⁴ ἀναγνώριζαν καὶ δεσμεύονταν νὰ εἶναι συννεπιεῖς καὶ στὶς οἰκονομικὰς τοὺς ὑποχρεώσεις. Τὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ΄ τοῦ 1580 μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε

– Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 508 (Μάιος 1607). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ στὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος γίνεται ἐπίκληση τῶν κανόνων ζ΄ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ Δ΄ τῆς Ἀγκύρας προκειμένου νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ καθαίρεση τοῦ ἀρχιερέα πού μεταξὺ ἄλλων ἀθέτησε τὴν ἐνυπόγραφη ὑπόσχεσή του, οἱ συγκεκριμένοι κανόνες δὲν ἀναφέρουν τίποτα σχετικὸ· ὁ πρῶτος ὀρίζει ὅτι «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, κοσμικὰς φροντίδας μὴ ἀναλαμβάνετω· εἰ δὲ μὴ, καθαιρέσθω» (Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 2, Ἀθήνα 1852, σ. 9) καὶ ὁ δεύτερος ὅτι «Περὶ τῶν πρὸς βίαν θυσάντων, ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ τῶν δειπνησάντων εἰς τὰ εἶδωλα... κοινωνήσαν ἔτη δύο, καὶ τότε ἐλθεῖν ἐπὶ τὸ τέλειον» (Στὸ ἴδιο, τ. 3, Ἀθήνα 1853, σ. 28-29). Παρότι στὸ γράμμα τοῦ Μαΐου 1607 ἡ κανονικὴ θεμελίωση τοῦ παραπτώματος τῆς ἀθέτησης τῆς ὑπογραφῆς ἀποδεικνύεται ἀνακριβής, ἡ βούληση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας νὰ τὸ περιβάλει μὲ νομοκανονικὴ ἰσχὺ διατηρεῖ τὴ σημασίαν της ὡς τεκμηρίου γιὰ τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦσε προκειμένου οἱ ἀποφάσεις της νὰ ἐφαρμόζονται· πβ. ἐνδεικτικὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 930 (Ἰανουάριος 1626), 1018 (1639) καὶ 176 (Μάιος 1654). Τὴν ἐπισήμανση γιὰ τὴν ἀνακριβείαν τῆς παραπομπῆς ὀφείλω στὸν Κωνσταντῖνο Πιτσάκη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ γιὰ τίς πολυτίμες παρατηρήσεις του στὸ κείμενο τῆς μελέτης μου.

33. Βλ. ἐκδοση τῆς συνοδικῆς καθαιρέσεως τοῦ 1641 ἀπὸ τὸν Τάσο Ἀθ. Γριτσόπουλο, «Δύο συνοδικὰ καθαιρέσεις μητροπολιτῶν Κορίνθου κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), 391-392, εἰδικότερα σ. 392.

34. Σὲ συνοδικὸ γράμμα καθαιρέσεως τοῦ Σεπτεμβρίου 1615 ἀναφέρεται πὼς «ἀπὸ τῆς ἐνυπογράφου τῆς χειροτονίας αὐτῶν ὁμολογίας, δῆλόν ἐστι καὶ σαφέστατον...» πὼς οἱ «χειροτονούμενοι ἀρχιερεῖς προτρέπονται... παρὰ τῶν θείων καὶ ἱερῶν νόμων τε καὶ κανόνων πείθεσθαι καὶ ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς [στους κατὰ καιροὺς πατριάρχες]» (βλ. ἐκδοση τοῦ γράμματος ἀπὸ τὸν Ε. Legrand, *Recueil de documents grecs* [Bibliothèque grecque vulgaire 7], Παρίσι 1903, σ. 2-3).

τήν υπόθεση ότι αντίστοιχα υποσχετικά γράμματα ή όμολογίες χρησιμοποιούνταν και κατά την πρὸ τοῦ 1593 περίοδο και ἡ ἀθέτησή τους ἀποτελοῦσε τὴ νομιμοποιητικὴ βάση για τὴν τιμωρία τῶν ἀρχιερέων σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ ἀσυνέπεια σὲ φορολογικοῦ τύπου ὑποχρεώσεις δὲν συνιστοῦσε ἀκόμη –κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο– παράπτωμα τὸ ὁποῖο ἐπέσυρε τὴν ποινὴ τῆς καθαιρέσεως.³⁵

Γιὰ πρώτη –ὅσο γνωρίζω– φορὰ ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ τῆς καθαιρέσεως διατυπώνεται ρητὰ σὲ ἐξαρχικά γράμματα τοῦ Ἱερεμίας Β΄ τοῦ 1589/1590 και τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1590, γράμματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε ἐφοδιάσει τοὺς ἐξάρχους του πού στέλνει στοὺς ἀρχιερεῖς για συλλογὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιωμάτων· στὸ κείμενό τους ἀναφέρεται ὅτι ὅποιος δὲν πληρώσει τὰ χρέη του θὰ τιμωρηθεῖ «ποινῇ και ἐξώσει τῆς τιμῆς και τοῦ θρόνου», δηλαδὴ μὲ καθαίρεση, «και οὖς ἀργία καθυποβάλλωσιν [οἱ ἐξαρχοί], ἀργοί και ἀφωρισμένοι μενέτωσαν, ὡς ἀπειθεῖς και ἀνυπότακτοι».³⁶ Ἡ πραγματικὴ εἶναι τόσο πιεστικὴ πού φαίνεται πῶς σιγὰ σιγὰ οἱ ἀναστολές αἰρούνται. Ὡστόσο, μέχρι ὁ νέος λόγος καθαιρέσεως νὰ θεσμοθετηθεῖ μὲ τὴν ἐπίσημη συνοδικὴ ἀπόφαση/τόμο τοῦ 1593, τηροῦνται φαίνεται κάποια προσχήματα· ἡ ἀσυνέπεια στὴν ἐκπλήρωση τῶν οικονομικῶν ὑποχρεώσεων ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν περιλαμβάνεται στοὺς λόγους τῶν –ὡς τώρα γνωστῶν– καθαιρέσεων τῆς περιόδου (1589-1593).³⁷

35. Τὰ υποσχετικά γράμματα δὲν ἦταν τὰ μόνον ἔγγραφα πού δέσμευαν τοὺς ἀρχιερεῖς· ὑπῆρχαν και οἱ χρεωστικὲς ὁμολογίες, τῶν ὁποίων μάλιστα τὴν ἐγκυρότητα ἀναγνώριζε ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος· ἀπὸ τὸ 1662 ἐμφανίζεται σὲ βεράτια διορισμοῦ τῶν πατριαρχῶν ἄρθρο πού κατοχυρώνει τὸ ἔγκυρο τῶν «ὁμολογιῶν» μὲ τίς ὁποῖες ὁ πατριάρχης, σὲ συνεννόηση μὲ τὸ «ἄθροισμα τῶν μητροπολιτῶν», ἐπιφορτίζει τὰ μέλη τοῦ ἀνώτατου κλήρου, ἔτσι ὥστε νὰ συγκεντρώνεται τὸ ποσὸ τῆς ἐτήσιας ὀφειλῆς τοῦ πατριάρχου πρὸς τὴν Πύλη· βλ. Παρασκευᾶς Κονόρτας, *᾽Οθωμανικὲς θεωρήσεις...*, ὁ.π., σ. 82-83 (ἄρθρο 41), 92, 200, 483. Για τίς χρεωστικὲς ὁμολογίες τῶν ἀρχιερέων, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπαντοῦν σὲ μεταγενέστερες πηγές μὲ τὴν προσωνομία «αὐλικές», πβ. ἐνδεικτικὰ [Ἀνώνυμος], «Ἐγκύκλιος περὶ αὐλικῶν ὁμολογιῶν», *EA* ἔτος 19 (1899), 194-195· Ἀνθίμος Ἀλεξούδης, «Ἱστορία τῶν χρεῶν τοῦ Κοινοῦ και τῶν λεγομένων αὐλικῶν», *EA* ἔτος 21 (1901), 406-407· Μανουὴλ Ι. Γεδεῶν, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων (1453-1913)*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1939, σ. 360-361.

36. Τὰ ἐξαρχικά γράμματα τοῦ 1589/1590 και τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1590 δημοσιεύει ὁ Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα...*, ὁ.π., σ. 160-162, και 163-165 ἀντίστοιχα, εἰδικότερα σ. 164-165.

37. Πβ. Paraskevas Konortas, «Les contributions ecclésiastiques...», ὁ.π., σ.

Μετά τὸ 1593, μὲ τὴ λήξη τῆς μακρᾶς περιόδου κυοφορίας καὶ μὲ τὴν ἐπίσημη θεσμοθέτηση τοῦ νέου μέτρου, πραγματοποιεῖται σειρά καθαιρέσεων ἀρχιερέων, καὶ στὰ χρόνια τοῦ πατριάρχου Ἰερεμία Β΄, ἀλλὰ καὶ τῶν διαδόχων του, μὲ ρητὴ αἰτιολογία τὴν ἀσυνέπεια σὲ φορολογικοῦ τύπου ὑποχρεώσεις, ἐνῶ συχνὰ στίς πράξεις τῶν καθαιρέσεων γίνεται ἐπίκληση σὲ ὅσα ἀποφασίστηκαν στὴν «ὑπερτελή» καὶ «μεγάλῃ» σύνοδο τοῦ 1593.³⁸ Ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου ἀποτελεῖ τὴ μείζονα πρόταση τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ. Μιὰ πρόταση ἢ ὁποῖα ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο στίς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀπειθαρχοὶ ἀρχιερεῖς ἔχουν καταρχὰς τεθεῖ σὲ ἀργία,³⁹ καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν συμμορφώνονται ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ τελοῦν ἱεροπραξίες: τότε προστίθενται ἄλλα δύο παραπτώματα ποὺ ἤδη ἀπὸ παλαιὰ κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἐπισύρουν —καὶ νομιμοποιοῦν— τὴν ποινὴ τῆς καθαιρέσεως.⁴⁰

242, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἡ ποινὴ τῆς καθαιρέσεως ἀντικατέστησε τὴν ποινὴ τῆς ἀργίας —γιὰ τοὺς ἀρχιερεῖς ποὺ χρωστοῦσαν τὸ χαράτζι— ἤδη ἀπὸ τὸ 1590.

38. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἀθώωση, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1605, ἀρχιερέα ποὺ εἶχε καθαιρεθεῖ στίς 29 Μαΐου τοῦ 1602 (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος — Π. Δ. Μιχαηλάκης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 406 καὶ 379· ὁ ἀρχιερέας ἀποκαθίσταται στὸ θρόνο του ἐπειδὴ ἀπέδειξε ὅτι εἶχε ὑπακούσει στίς ἀποφάσεις «τῆς τε πρώτης ἐκείνης καὶ μεγάλης τῶν ἀρχιερέων συνόδου καὶ τῶν μετ' ἐκείνην γεγενημένων συνοδικῶν ἀποφάσεων») καὶ εἶχε καταβάλει τὰ ὀφειλόμενα· βλ. πανομοιότυπες περιπτώσεις *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 412 (Ἰούλιος 1605) καὶ 378 (28 Μαΐου 1602) καὶ πρὸ κάτω σημ. 40.

39. Θυμίζω ἐδῶ πῶς ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1593, μετὰ τῶν ἐτῶν 1572-1577, ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ ἐπιβολὴ ἀργίας στὸ μητροπολίτη Μηθύμνης ἐπειδὴ —μεταξὺ ἄλλων— δὲν ἀποδίδει τὰ ὀφειλόμενα στὸν πατριάρχη (βλ. πρὸ πάνω σημ. 26). Ἡ χρῆση τῆς ποινῆς τῆς ἀργίας ὡς ἐνδιάμεσης φάσης πρὶν ἀπὸ τὴν καθαίρεση οἰκοδομοῦσε μιὰ πρὸ ἰσχυρὴ νομιμοποιητικὴ βάση γιὰ τὴν ἐπαπειλούμενη καθαίρεση (πρ. πρὸ πάνω σημ. 16).

40. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 16. Κάποιες ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτὲς —στίς ὁποῖες μνημονεύεται ἡ ἀπόφαση τοῦ 1593— εἶναι οἱ ἐξῆς: ἡ καθαίρεση τοῦ 1593/1594 (βλ. πρὸ πάνω σημ. 7), ὅπου ὁ ἀρχιερέας κρίνεται ἄξιος καθαιρέσεως μετὰ τῶν ἄλλων «διὰ... τὴν καταφρόνησιν τῆς ἀργίας καὶ τὴν πρὸς τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις τελείαν ἀπειθειαν...» (Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα...*, ὅ.π., σ. 173)· ἡ καθαίρεση τοῦ 1595/1596 (βλ. πρὸ πάνω σημ. 9· «τὸν οὕτω καταφρονήτην τῆς ἀργίας, καὶ παρὰ τὴν καὶ ἀπειθὴ τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως... καθηρημένον», *Στὸ ἴδιο*, σ. 198)· ἡ καθαίρεση γύρω στὸ 1600 στὰ χρόνια τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Β΄ (Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα...», ὅ.π., σ. 121-122· ὁ συγκεκριμένος ἀρχιερέας μάλιστα ἀφορίζεται ἐπειδὴ «καταφρόνησε» τὴν ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου ποὺ τὸν ἔθετε σὲ ἀργία καὶ τὸν καθαιροῦσε, παρὰ τὴν «μικρὰν συγκατάβασιν») τὴν ὁποῖα ὁ πατριάρχης εἶχε ἐξαγγεῖλει πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς ποὺ, ἔστω καὶ καθυστερημένα, θὰ

Όσο για την έμβέλεια τῆς ἐπίσημης πλέον ἀπόφασης τῆς συνόδου τοῦ 1593, καταρχὰς πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς μέχρι περίπου τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα τὴν ἀνανέωσαν μὲ νεότερες ἀνάλογου περιεχομένου ἀποφάσεις ποὺ ἐξέδωσαν καὶ ἄλλοι πατριάρχες μετὰ τὸν Ἱερεμία Β΄, ὅπως ὁ Νεόφυτος Β΄,⁴¹ ὁ Ραφαὴλ Β΄,⁴² ὁ Κύριλλος Α΄ Λούκαρης⁴³ καὶ ὁ Παρθένι-

συμμορφώνονταν μὲ τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση καὶ θὰ ἀπέδιδαν τὰ ὀφειλόμενα· ἡ καθαιρέση πρὶν ἀπὸ τὶς 28 Φεβρουαρίου 1601 (Στὸ ἴδιο, σ. 127-128· ἂν καὶ ὁ ἀρχιερέας «τῇ καθαιρέσει καθυποβληθῆναι ἐμελλεῖ» ἤδη πρὶν ἀπὸ δύο ἢ τρία χρόνια, καὶ τοῦ ἐπιβλήθηκε πολλὰς φορὰς ἀργία, ἐκεῖνος τὴν «καταφρόνηση»). Βλ. ἀκόμη τὶς καθαιρέσεις τοῦ Ἰουνίου 1607 (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 512, παρόλο ποὺ ὁ ἐδῶ μνημονεύμενος συνοδικὸς τόμος δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ 1593 (βλ. πρὸ κάτω σημ. 42)) καὶ τοῦ Ἰουνίου 1609 (Στὸ ἴδιο, ἀρ. 809: ἐδῶ ὁ ἀρχιερέας καθαιρεῖται ἐπειδὴ «καταφρόνησε» τὴν ἀργία ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ γιὰ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν «πατριαρχικῶν δικαίων» συνοδικῆ ἀπόφαση δὲν ἀναφέρεται).

41. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1602, κατὰ τὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Νεοφύτου Β΄, ἐκδίδεται συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ ὀρίζει ὅτι ὅποιος ἀρχιερέας δὲν πληρώσει τὸ ποσὸ ποὺ τοῦ ἀναλογεῖ ἀπὸ τὴν καινούρια ἀποκοπὴ γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ παλαιοῦ χρέους θὰ καθαιρεθεῖ «καὶ κατὰ τὴν τελείαν ἀπόφασιν τῆς τε μεγάλης ἐκείνης συνόδου καὶ τῶν καθεξῆς» (βλ. Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η΄ Θ΄ καὶ Γ΄ ἦτοι τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 121-122, καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 523).

42. Στις 14 Ἰουνίου 1605, κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Ραφαὴλ Β΄, μὲ συνοδικὸ τόμο ἀποφασίζεται νέα πατριαρχικὴ ζητεία· ὁ κάθε ἀρχιερέας ὀφείλει νὰ καταβάλει τὸ ποσὸ ποὺ τοῦ ἀναλογεῖ σὲ δύο δόσεις τὸ ἀργότερο μέχρι τὴν ἐπόμενη γιορτὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, δηλαδὴ τὸ πολὺ σὲ δύο χρόνια, σὲ ἀντίθετη περίπτωσι θὰ καθαιρεθεῖ (βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 511). Στὸ ἐξῆς καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόφαση θὰ ἀποτελέσει τὴ μείζονα πρόταξη τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ σὲ πράξεις καθαιρέσεων, π.χ. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 510 (Δεκέμβριος 1607), 512 (Ἰούνιος 1607), ὅπου ἡ σύνοδος ποὺ ἐξέδωσε τὸν συνοδικὸ τόμο στὰ χρόνια τοῦ Ραφαὴλ χαρακτηρίζεται «ὑπερτελής» (βλ. κώδικας ΜΠΤ 2, φ. 209^ο), ἀρ. 439 (Μάιος 1608) καὶ πιθανῶς ἀρ. 839 (Μάιος 1616).

43. Καταρχὰς βλ. τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ ἐκδόθηκε ἕνα μῶλις μῆνα μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Κυρίλλου Α΄ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, τὴν 1η Δεκεμβρίου τοῦ 1620 (É. Legrand, *Bibliographie hellénique du dix-septième siècle*, τ. 4, Παρίσι 1896, σ. 343-345). Ἀπὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ 1623 πιθανῶς ἀπὸ τὴν πατριαρχία τοῦ Κυρίλλου Α΄, μαθαίνουμε ὅτι πραγματοποιήθηκε «τανῦν» ὑπερτελής σύνοδος ἀρχιερέων καὶ ἐξέδωσε τόμο μὲ περιεχόμενο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ τόμου τοῦ 1593, καὶ ὅτι ἡ παράβαση τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν ὀδηγεῖ τὸν ἐπίσκοπο Γαρδικίου στὴν καθαιρέση (βλ. κώδικας ΜΠΤ 2, φ. 199^ο καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης, *Ἡ Νομικὴ Συνα-*

ος Β΄.⁴⁴ Συνήθως πρόκειται για συνοδικούς τόμους που εκδίδονται για να υποβοηθήσουν την εἰσπραξὴ τῶν ἐκάστοτε ἐκκλησιαστικῶν δικαιωμάτων με βάση τὸ νέο κάθε φορά συνοδικὸ κατὰστιχο, ὅπως συνέβη και μετὴ συνοδικῆ ἀπόφαση/τόμο τοῦ 1593. Ἐπιπλέον, σώζονται μαρτυρίες τοῦ 17ου αἰώνα σύμφωνα με τίς ὁποῖες οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἐνίοτε συνεργοῦσαν στὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀσυνεπῶν ἀρχιερέων κατὰσχοντας τὰ βεράτια τους, ὕστερα ἀπὸ αἴτημα τοῦ πατριάρχου ἢ ἄλλου ἀρχιερέα.⁴⁵

Στὶς δεκαετίες πὸ ἀκολουθοῦν μέχρι και τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα πραγματοποιεῖται σειρά καθαιρέσεων ἀρχιερέων με ρητὴ αἰτιολογία (μόνη ἢ παράλληλα με ἄλλες) τὴ μὴ καταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δοσιμάτων: τὴ δεκαετία 1600-1610 ἀποτελοῦν τὸ 54% τοῦ συνόλου τῶν γνωστῶν καθαιρέσεων, τὸ 1610-1620 τὸ 60%, τὸ 1620-1630 τὸ 27%, τὸ 1630-1640 τὸ 19%, τὸ 1640-1650 τὸ 30%, τὸ 1650-1660 τὸ 41%, τὸ 1660-1670 τὸ 20%, τὸ 1670-1680 τὸ 32%, τὸ 1690-1700 τὸ 50% (ἀπὸ τὴ δεκαετία 1680-1690 δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἐπαρκῆ στοιχεῖα για

γωγῆ..., ὁ.π., ἀρ. 481). Ἄλλοι δύο ἐξἄλλου ἀντίστοιχοι συνοδικοὶ τόμοι φαίνεται ὅτι ἐκδόθηκαν στὰ χρόνια τοῦ Κυρίλλου Α΄, ἓνας τὸ 1622 (ἡ μαρτυρία ἐντοπιζέται σὲ συνοδικὴ καθαίρεση τοῦ Ἰουλίου 1624, βλ. É. Legrand, *Bibliographie hellénique...*, ὁ.π., τ. 4, σ. 347) και ἓνας τὸν Ἰούλιο τοῦ 1624 (βλ. ἐκδοση τοῦ συνοδικοῦ τόμου *Στὸ ἴδιο*, σ. 345-347). Ἐνδεχομένως αὐτὴ εἶναι ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση πὸ μνημονεύεται στὰ παρκατάτο πατριαρχικά γράμματα: Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγῆ...*, ὁ.π., ἀρ. 930 (Ἰανουάριος 1626), 937 (Ἀπρίλιος 1628), 1018 (1639).

44. Τρεῖς συνοδικοὶ τόμοι ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὴν/τίς πατριαρχίες τοῦ Παρθένου Β΄ (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγῆ...*, ὁ.π., ἀρ. 226 (12 Δεκεμβρίου 1644), 229 (6 Δεκεμβρίου 1645), 315 (Ἰανουάριος 1650)), πὸ ὀρίζουν ὅτι οἱ ἀσυνεπεῖς ἀρχιερεῖς θὰ καθαιροῦνται. Καὶ αὐτοὶ ἐνδεχομένως μνημονεύονται στὶς μετὰ τὸ 1644 πράξεις καθαιρέσεων (βλ. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 333 (Νοέμβριος 1652), 182 (Ὀκτώβριος 1654), 318 (Σεπτέμβριος 1655)).

45. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἐξῆς παράθεμα ἀπὸ τὸ μεταφρασμένο στὰ ἐλληνικά κείμενο φερμανιοῦ τοῦ Ἀπριλίου 1640: «... ὁ μητροπολίτης τῶν ἀπίστων Θεσσαλονίκης... Καλλίνικος, ἀποστείλας ἀναφορὰν εἰς τὴν πρωτεύουσάν Μου, ἀνέφερον ὅτι ἐπίσκοποι τινες δυστροποῦν εἰς τὴν καταβολὴν τῶν κατ' ἔθιμον καταβαλλομένων βάσει ἐσφραγισμένου καταλόγου τοῦ πατριαρχείου του ἐτησίων εἰσφορῶν των..., δι' ὃ αἰτεῖται τὴν ἀφαίρεσιν τῶν εἰς χεῖρας τῶν τοιούτων ἐπισκόπων εὐρισκομένων βερατίων και τὸν διορισμὸν εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν τῶν καταλληλοτέρων...» (Ἰωάν. Κ. Βασιδραβέλλης (ἐπιμ.), *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Β΄. Ἀρχεῖον Βεροῖας – Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954, ἀρ. 26, σ. 22-23, εἰδικότερα σ. 23· πβ. Ὁ ἴδιος (ἐπιμ.), *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α΄. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, ἀρ. 9 (1695), σ. 12-14).

τῆ μέτρηση τοῦ φαινομένου).⁴⁶ Παρὰ τῆ σχετικὰ μεγάλη διακύμανση ποῦ παρουσιάζουν τὰ ποσοστὰ (19%-60%), γίνεταί φανερό ὅτι κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα ὁ νέος λόγος καθάρσεως χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς πατριάρχες καὶ τὴν Ἱερά Σύνοδο. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ ἀθέτηση τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων παρουσιάζεται ὡς τὸ μοναδικὸ παράπτωμα τῶν καθαιρούμενων ἀρχιερέων –χωρὶς νὰ παρατίθενται ἄλλα, ἐδραιωμένα στὸ κοινὸ αἶσθημα ὡς σοβαρὰ κανονικὰ ἀδικήματα– ἀνέρχονται στὸ 14% τοῦ συνόλου τῶν ὡς τώρα γνωστῶν καθαιρέσεων τῆς ἐποχῆς.

Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθοῦν τὰ ἐξῆς: παρὰ τὸν αὐστηρότατο ὅπως εἶδαμε χαρακτηριστὴ τῆς ποινῆς τῆς καθάρσεως, ἡ Ἐκκλησία ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες συγχώρησε καὶ ἀποκατέστησε ἐκεῖνους ἀπὸ τοὺς καθαιρεθέντες ποῦ μετανόησαν. Πραγματικὰ, σύμφωνα μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἡ ποινὴ τῆς καθάρσεως αἴρεται ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο δικαστικὸ ὄργανο ἐφόσον καταδειχθεῖ πὼς ὁ καταδικασθεὶς, ἔχοντας ὑποστῆ τίς συνέπειες τῆς ποινῆς, ἐπέδειξε πλήρη συντριβὴ καὶ μεταμέλεια καὶ ἀποκήρυξε ἐμπράκτως τὸ ἀδίκημα γιὰ τὸ ὁποῖο τιμωρήθηκε (ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅμως ὅτι ἡ παράβαση αὐτὴ δὲν συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων ποῦ τὸ κανονικὸ δίκαιο θεωρεῖ ἐξαιρετικὰ σοβαρές). Στὴν περίπτωσή αὐτή, μὲ νεότερη ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας ἀπονέμεται χάρις στὸν καταδικασθέντα, ὁ ὁποῖος ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ σύνολο ἢ μέρος τῶν συνεπειῶν τῆς καθάρσεως.⁴⁷

46. Ὡς πηγὴ γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν παραπάνω ποσοτικῶν δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οἱ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ποῦ σώζονται ἀπὸ τίς ἀρχές μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ὕλικο τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ καὶ ταξινομηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», τὸ ὁποῖο ἐκπονεῖται στὸ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Δεδομένου ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελεῖ τὸν κορυφαῖο θεσμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης –καὶ μάλιστα μὲ διευρυμένες μετὰ τὴν ἄλωση ἀρμοδιότητες–, τὰ πατριαρχικὰ γράμματα ἀποτελοῦν τὸ προνομιακὸ πεδίο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς τῆς καθάρσεως κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες διακρίνονται σὲ ἄμεσες, καὶ κατὰ τεκμήριο πιὸ εὐγλωττες, ὅπως οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἢ γιὰ τὴν ἄρση μιᾶς καθάρσεως, καὶ ἔμμεσες, ὅπως τὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς νέου ἀρχιερέα ὁ προκάτοχος τοῦ ὁποῖου ἔχει καθαιρεθεῖ, πράξεις καθάρσεως ὅπου μνημονεύονται παλαιότερες καθαιρέσεις τοῦ ἴδιου ἀρχιερέα, κ.ἄ.

47. Βλ. σχετικὰ Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, ὅ.π., σ. 283-285, 288

Κατὰ τὴν ἐποχὴ πού μελετᾶμε ἡ ἄρση τῆς ποινῆς τῆς καθαίρεσης ἀπαντᾷ μὲ ἰδιαίτερα μεγάλη συχνότητα: τουλάχιστον ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ ἀθώωση τῶν καθαιρεθέντων ἀρχιερέων καὶ ἡ ἀποκατάστασή τους σὲ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια –ἐνίοτε ὅταν ἔχουν πιά καταβάλλει τὰ ὀφειλόμενα– γίνεται σὲ τόσο εὐρεία κλίμακα, ὥστε ἐκδίδονται ἀκόμα καὶ συνοδικές ἀποφάσεις πού ρυθμίζουν τὴ σχετικὴ διαδικασία (ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἰωαννίκιου Β΄, τοῦ Σεπτεμβρίου 1655,⁴⁸ καὶ τοῦ Παρθένιου Δ΄, τοῦ Αὐγούστου 1659).⁴⁹

Εἰδικότερα, στὰ ὑπὸ ἐξέταση πατριαρχικὰ γράμματα παρατηροῦμε ὅτι ὅταν ἐπιβάλλεται ἡ ποινὴ τῆς καθαίρεσης –ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀσυνέπεια σὲ φορολογικοῦ τύπου ὑποχρεώσεις– κατὰ κανόνα μνημονεύεται καὶ ρητὰ ἡ στέρηση τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ οἱ συνέπειές της: «καθηρημένον καὶ γεγυμνωμένον πάσης ἀρχιερωσύνης», «τελείως αὐτὸν ἐγύμνωσε τῆς ἀρχιερατικῆς τιμῆς καὶ ἀξίας καὶ τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ ἐξώσατο», «καὶ ἐστερημένους τῆς ἐπαρχίας καὶ τῶν εἰσοδημάτων αὐτοῦ, καὶ μηδεμίαν ἔχειν ἐξουσίαν τὰ ἀρχιερατικὰ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐκτελεῖν, καὶ εὐλογεῖν, καὶ ἀγιάζειν τινὰ χριστιανόν, ὡς ἰδιώτης μείνας».⁵⁰ Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς συμ-

σημ. 2, 294-295. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἔκπτωση ἀπὸ τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα, πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ποινὴ τῆς καθαίρεσης, εἶναι ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητη, βλ. ἐνδεικτικὰ Κων. Μ. Ράλλης, *Ποινικὸν δίκαιον...*, ὅ.π., σ. 11-20 καὶ Παν. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα...*, ὅ.π., σ. 277 σημ. 4.

48. Σύμφωνα μὲ συνοδικὸ τόμο τῆς 15ης Σεπτεμβρίου 1655, ἀρχιερέας πού ἔχει καθαιρεθεῖ ἐπειδὴ δὲν παρῆχε τὰ ἐκκλησιαστικὰ δίκαια, καὶ στὴ θέση του ἔχει ἐκλεγεῖ ἄλλος, σὲ περίπτωσι πού ἀποδώσει τὰ χρέη του («προσδραμόντος τῇ ἀρχιερατικῇ συνόδῳ, κλαύσαντός τε καὶ θρηνήσαντος, παρασχόντος τε καὶ πληρώσαντος σῶα καὶ ὀλόκληρα τὰ ὀφειλόμενα τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ») δὲν ἀποκαθίσταται στὴν ἐπαρχία του, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ μετατεθεῖ στὸ θρόνο ἄλλης χηρέουσας ἐπαρχίας (βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 316· τὸ χωρίο στὸν κώδικα ΜΠΤ 2, φ. 164').

49. Σύμφωνα μὲ συνοδικὸ τόμο τῆς 11ης Αὐγούστου 1659, ὁ πατριάρχης δὲν ἔχει ἀρμοδιότητα νὰ συγχωρεῖ μόνος του ἐκείνους πού ἔχουν ὑποβληθεῖ «ὑπὸ παιδείᾳ ἐκκλησιαστικῇ» γιὰ διάφορους λόγους, καὶ ἰδίως ἐπειδὴ δὲν κατέβαλαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαίωματα: «ὡςπερ κοινῶς τῇ παιδείᾳ καθυποβάλλεται, οὕτω καὶ πάλιν κοινῶς τῆς παιδείας ἀπαλλάττεσθαι...» ἐπιπλέον ἀπαγορεύεται στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ στοὺς ἄρχοντες νὰ προσέρχονται στὸν πατριάρχη καὶ νὰ μεσολαβοῦν γιὰ τὴν ἀθώωση ἀρχιερέων (Στὸ ἴδιο, ἀρ. 699· τὰ χωρία στὸν κώδικα ΜΠΤ 2, φ. 257').

50. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Ν. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα...*, ὅ.π., σ. 173 (1593/1594), Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 207 (Αὐγούστος 1643), φ. 124', 333 (Νοέμβριος 1652), φ. 171'.

φωνούν με τὸν ὀρισμὸ τῆς καθάρσεως ὡς ποινῆς ποὺ ἐπισύρει πλήρη ἀ-
πώλεια κάθε ἱερατικῆς ἀξίας καὶ ἐξουσίας.⁵¹

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ στέρηση τῆς ἀρχιεροσύνης συνεπάγεται σο-
βαρὲς συνέπειες γιὰ τοὺς ἀρχιερεῖς (οἱ ὅποιοι χάνουν μεταξὺ ἄλλων καὶ
τὴ δυνατότητα νὰ προσπορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν), ὅπως τεκμαίρεται
ἀπὸ τὴ σπουδὴ ποὺ μερικές φορές ἐπιδεικνύουν γιὰ νὰ τὴν ἀποτρέψουν.
πραγματικά, ἀρχιερεῖς οἱ ὅποιοι δὲν μποροῦν νὰ ἀντεπεξέλθουν στὶς οἰκο-
νομικὲς ὑποχρεώσεις τῆς περιφέρειάς τους συχνὰ παραιτοῦνται «οἰκιο-
θελῶς» ἀπὸ τὸ θρόνο τους, προκειμένου νὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχιεροσύνη
τους—ὅπως ἐμφατικὰ διατυπώνεται στὸ κείμενο τῶν παραιτήσεων—, ποὺ
σὲ περίπτωσι καθάρσεως θὰ τὴν ἔχαναν.⁵² Ἄν καὶ ἡ τακτικὴ αὐτὴ τῶν

51. Βλ. πρὸ πάνω σ. 99.

52. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ
Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ. 369 (29 Ὀκτωβρίου 1599), 424 (πιθανῶς Σεπτέμβριος 1606),
782 (12 Ἰουλίου 1609), 1024 (21 Αὐγούστου 1639), 230 (8 Ὀκτωβρίου 1645), 594
(27 Ἰανουαρίου 1647), 282 (18 Μαρτίου 1648), 575 (15 Μαΐου 1667) καὶ Περ. Γ.
Ζερλέντης, *Ἀρχιεπίσκοποι Σαντορῆνης, 1537-1814. Παναγία τῆς Γωνιάς, τὸ κα-
θολικὸν τῆς ἐπισκοπῆς Θήρας, ποίημα ἀδήλου ποιητοῦ*, Ἐρμούπολη 1923, σ. 18
(30 Σεπτεμβρίου 1606): «παράτησιν... ποιησαμένου, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι δοῦναι τὰ
ἐκκλησιαστικὰ χρέη, καὶ ὑπὸ καθάρσειν κινδυνεύειν, κατὰ τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν»
(Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ...*, ὅ.π., ἀρ.
426). Μάλιστα, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἀνακοίνωσι τῆς καθάρσεώς του ἕνας ἀρχιερεὺς
σπεύδει νὰ ὑποβάλει τὴν παραίτησή του τὸ 1622· ἀναφέρει ὅτι πληρῶσε τὰ χρέη του,
παρακαλεῖ νὰ μὴν στερηθεῖ τὴν ἀρχιεροσύνη του καὶ ζητεῖ νὰ τοῦ παραχωρηθοῦν ἐξαρ-
χικὰ εἰσοδήματα (βλ. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 475). Συχνὰ οἱ παραιτούμενοι ἀρχιερεῖς ζητοῦν τὰ
χρέη τῆς ἐπαρχίας τους νὰ τὰ πληρώσει ὁ διάδοχός τους στὸ θρόνο (παραδείγματα
χάρη *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 392 (28 Μαρτίου 1603), 950 (19 Ὀκτωβρίου 1639)), τὸν ὅποιο
μερικές φορές ὀρίζουν οἱ ἴδιοι: *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 1015 (4 Μαΐου 1639), 1003 (17 Ἰουνίου
1640), 558 (10 Ἰανουαρίου 1645), 618 (Νοέμβριος 1650), 707 (2 Αὐγούστου 1656),
730 (8 Ἀπριλίου 1655), ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν ἀπόδοσι τῶν ὀφειλόμενων ποσῶν.
Στὴ μελέτη του γιὰ τὴν παραίτησι καὶ τὴν ἔκπτωσι τῶν ἀρχιερέων, ὁ Konstantinos
G. Pitsakis, «Démission (παράτησις) et “detrônement” (ἐκπτωσις) des évêques:
Une approche historique de la doctrine et de la pratique de l’Église Orthodoxe»,
Kanon 14 (1998), 43-45 καὶ, εἰδικότερα, σ. 53-54, προσφέρει μιὰ ἐνδιαφέρουσα
ὀπτικὴ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ζητήματος: συγκεκριμένα, ὑποστηρίζει τὴν ἀποψὴ ὅτι
τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησι χρησιμοποίησε συχνὰ τὴν ἀπειλὴ τῆς κα-
θάρσεως ὡς μέσον γιὰ νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς ἀρχιερεῖς σὲ παραίτησι, διότι δὲν διέθετε
ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς ἀφαιρέσει τὴν ἐπισκοπικὴ ἔδρα χωρὶς ταυτόχρονα νὰ
τοὺς στέρησι τὴν ἀρχιεροσύνη (ἡ ποινὴ τῆς ἔκπτωσης θὰ καθιερωθεῖ πολὺ ἀργότερα,
στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα).

ἀρχιερέων θὰ μποροῦσε νὰ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ παραπάνω διατυπώσεις στὶς πράξεις καθαίρεσης, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ἀρχιεροσύνης, εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ τυπικές, ἐκπληξή, ὡστόσο, προκαλεῖ ἡ διαδικασία ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς: ἡ ἀρχιεροσύνη ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸν καθαιρεθέντα καί, παρὰ τὴ διευκρίνιση «μηδεμίαν ἀνάκλησιν ἔχων», τοῦ ἀποδίδεται ξανά σὲ ἓνα ἢ περισσότερα χρόνια μὲ τὴν ἄρση τῆς καθαίρεσης καὶ τὴν ἀθώωσή του, γεγονὸς ποὺ μερικὲς φορὲς δὲν ἐμποδίζει νέους ἐπάλληλους κύκλους καθαίρεσης καὶ ἀθώωσης τοῦ ἴδιου προσώπου.⁵³ Βρισκόμαστε προφανῶς μπροστὰ σὲ ἓνα εἶδος προσαρμογῆς τῆς καθαίρεσης στὶς νέες, οἰκονομικοῦ χαρακτήρα ἀναγκαϊότητες τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, διαδικασία ποὺ φαίνεται πὼς μετρίασε στὴν πράξη τὴν αὐστηρότητα ἢ ὅποια χαρακτηρίζε παλαιότερα τὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ποινὴ καὶ τὴν κατέστησε πιὸ συμβατὴ μὲ τὸ νέο ἐκκλησιαστικὸ σύστημα ἀξιῶν.⁵⁴

Μὲ ἐφόδιο τὴν παραπάνω περιδιάβαση στὶς δαιδαλώδεις ἀτραπούς τῶν οἰκονομικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Ἄλωση (κυρίως ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα) καὶ τῶν «στοχαστικῶν προσαρμογῶν» τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου τῆς καθαίρεσης, ἃς ἐπιστρέψουμε στὴν ἀρχικὴ ἀφορμὴ της, δηλαδὴ τὴ χρονολόγηση τοῦ γράμματος τοῦ Ἱερεμίας Β΄. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Ἱερεμίας καλεῖ

53. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή...*, ὅ.π., ἀρ. 379 (29 Μαΐου 1602) καὶ 406 (Ἰανουάριος 1605)· 378 (28 Μαΐου 1602) καὶ 412 (Ἰούλιος 1605)· 833 (Μάιος 1616)· 908 (Δεκέμβριος 1626)· 957 (Φεβρουάριος 1631) καὶ 972 (Μάρτιος 1635)· 1006 (1638) καὶ 1032 (30 Νοεμβρίου 1639)· 207 (Αὐγούστος 1643) καὶ 637 (Ἰούλιος 1651)· 292 (Αὐγούστος 1645), 293 (πιθανῶς 1645) καὶ 263 (1647)· 343 (1653)· 182 (Ὀκτώβριος 1654) καὶ 548 (Νοέμβριος 1655). Ἄς σημειωθεῖ πὼς ἀρχιερέας ποὺ καθαιρέθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1630 γιὰ αἰτία ἀδελγῆ, στὶς 8 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους, δηλαδὴ σὲ ἓνα μόλις μῆνα, ἐξελέγη μητροπολίτης σὲ ἄλλη ἔδρα (βλ. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 868 (Μάιος 1630), 870 (8 Ἰουνίου 1630) καὶ 871 (10 Ἰουνίου 1630))! Πβ. γιὰ τὸ ἴδιο θέμα Konstantinos G. Pitsakis, «Démission (παραίτησις)...», ὅ.π., σ. 54 καὶ Ὁ ἴδιος, «Οἱ μεταβυζαντινοὶ “τρισεπίσκοποι” (Μὲ ἀφορμὴ τὴν περίπτωσή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου Ἀνθίμου: 1648)», *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, Πρακτικὰ Συνεδρίου, 28-30 Ἀπριλίου 1995, Σάμος, τ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 237-238.

54. Πβ. τὸ φαινόμενο καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς προσαρμογῆς μιᾶς ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς, ἐκείνης τοῦ ἀφορισμοῦ, στὶς νέες συνθήκες ποὺ πρόέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῶν δικαιοδοτικῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Ἄλωση, στὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Παναγιώτη Δ. Μιχαηλάρη, *Ἀφορισμός...*, ὅ.π.

τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ ἔχουν μαζί τους καὶ τὰ χαράτζια (τὸ ποσὸ δηλαδή τοῦ ἐτήσιου τέλους ποὺ τοὺς ἀναλογεῖ) τῆς ἡ' ἰνδικτιῶνος. Ἀπὸ τὶς τρεῖς πατριαρχίες τοῦ Ἱερεμίας, ἡ ἡ' ἰνδικτιῶνα συμπίπτει ἢ μὲ τὴν περίοδο Σεπτέμβριος 1579-τέλη Αὐγούστου 1580 ἢ μὲ τὴν περίοδο Σεπτέμβριος 1594-τέλη Αὐγούστου 1595. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ μέσα Νοεμβρίου τοῦ 1579 συνέβη μιὰ ἀνατροπὴ στὸ Πατριαρχεῖο: στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀνῆλθε ὁ Μητροφάνης Γ' καὶ παρέμεινε ὡς τὶς 9 Αὐγούστου τοῦ 1580, ὁπότε τὸν διαδέχθηκε καὶ πάλι ὁ Ἱερεμίας. Θὰ εἶχε λοιπὸν ὁ Ἱερεμίας κάθε λόγο, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του τὸν Αὐγούστο τοῦ 1580, νὰ συγκαλέσει μιὰ σύνοδο γιὰ τὴν τακτοποίηση τῶν οἰκονομικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὅμως αὐτὴ ἢ ὑπόθεση δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ἐσωτερικὰ τεκμήρια τὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται στὸ κείμενο τοῦ πιττακίου:

α' Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν παρουσία τοῦ πατριάρχη στὴν Οὐγγροβλαχία ἐνδεχομένως παρέχει ἓνα πρῶτο σαφὲς χρονολογικὸ στίγμα, καθὼς εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἱερεμίας βρισκόταν στὴ Βλαχία περίπου κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1591 μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1592,⁵⁵ ἐνῶ δὲν σώζεται σχετικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὰ ἔτη 1579/1580 περίοδο.

β' Ἡ ἀναφορὰ σὲ σύνοδο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ πατριάρχη, μὲ στόχο τὴν τακτοποίηση τῶν οἰκονομικῶν, καὶ στὸν συνοδικὸ τόμο ποὺ ἐξέδωσε, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συνερχόταν νέα σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ ἓνα χρόνο.

Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὴν σύνοδο τοῦ 1593, ἔστω κι ἂν δὲν χρησιμοποιοῦνται οἱ γνωστοὶ ἐπιθετικοὶ προσδιορισμοὶ («ὑπερτελής», «μεγάλη» κτλ., ἢ ὁποῖα καὶ ὄρισε μετὰξὺ ἄλλων μὲ συνοδικὸ τόμο νὰ συγκαλεῖται κάθε χρόνο μεγάλη σύνοδος μετὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα στὴν Κωνσταντινούπολη.⁵⁶

55. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα...», ὁ.π., σ. 149, σημ. 4.

56. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ περιλαμβάνεται στὶς ἀποφάσεις ποὺ ἀναγράφονται στὴ συνοδικὴ πράξις τοῦ Μαΐου 1593 (βλ. πρὸ πάνω σημ. 6), Γεννάδιος Μ. Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος...*, Μέρος Πρῶτον, ὁ.π., σ. 131-132, ἢ ὁποῖα ἔχει ἀναμφισβήτητα τὸ κύριος συνοδικὸς τόμος, ἔστω κι ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν περιέχεται στὸ κείμενο («τόμος» ἐξάλλου τὴν χαρακτηρίζει σὲ γράμμα του ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεοφάνης Καρύκης, τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἐκδόθηκε μετὰξὺ Ἰουλίου καὶ Δεκεμβρίου 1596, ὅταν ἦταν τοποτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου· βλ. ἔκδοση ἀπὸ Κ. Ν. Σάθα, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα...*, ὁ.π., σ. 202-204, εἰδικότερα σ. 202-203).

Ἀλλὰ καὶ ἡ διάχυτη στὸ γράμμα ἀγωνία γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου –ποὺ οὔτε ἡ σύνοδος τοῦ 1593 κατάφερε νὰ πραγματοποιήσει, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια– δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀσφαλὲς ἐσωτερικὸ τεκμήριο γιὰ τὴ χρονολόγησή του· μπαίνει, λοιπόν, στὸ μικροσκόπιο ἡ ἐπίμαχη ἀπειλὴ ποὺ ἀπευθύνει ὁ Ἱερεμίας σὲ ὅποιον ἀρχιερέα σταθεῖ ἀπίθαρχος: «τῆ εὐλόγῳ καθαιρέσει παιδευθήσεται». Εἶδαμε βέβαια παραπάνω πὼς ἡ ἀπειλὴ τῆς καθαιρέσεως ἐμφανίζεται ρητὰ γιὰ πρώτη φορὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θεσμοθέτηση τοῦ 1593, σὲ γράμματα τοῦ Ἱερεμίας Β΄ τὸ 1589/1590 καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1590, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξῆς διατύπωση: «ποινῆ καὶ ἐξώσει τῆς τιμῆς καὶ τοῦ θρόνου». Θὰ μπορούσε ἄραγε μιὰ τέτοια ἀπειλὴ νὰ χρονολογεῖται ἀκόμα νωρίτερα, πῶς κοντὰ στὰ ἔτη 1579/1580;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι μᾶλλον ἀρνητικὴ, γιὰ δύο λόγους: ἀφενὸς διότι ἡ ραγδαία ἐπιδεινώση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου, ποὺ –ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε– ἐπέτρεψε τὴν ἄρση τῶν ἀναστολῶν σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῆς ποινῆς τῆς καθαιρέσεως, σημειώθηκε μετὰ τὸ 1580.⁵⁷ ἀφετέρου διότι ἡ ἔκφραση ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται στὸ ἀχρονολόγητο γράμμα ἀποτυπώνει μὲ μεγαλύτερη ἐνάργεια τὸ κλίμα καὶ τὴν ὀρολογία ποὺ διαμορφώνεται στὰ πατριαρχικὰ γράμματα μετὰ τὴ σύνοδο τοῦ 1593 παρὰ στὰ προγενέστερα.

Πιθανολογῶ λοιπόν ὅτι τὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμίας πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ φθινόπωρο τοῦ 1594, καὶ ὅτι ἡ ἐξαγγελλόμενη σύνοδος τῆς Θεσσαλονίκης (ἡ ὁποία δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν τελικὰ πραγματοποιήθηκε) προγραμματιζόταν γιὰ τὸν Μάιο τοῦ 1595, ὅποτε οἱ ἀρχιερεῖς θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν τὰ χαράτζια τῆς –τρέχουσας τότε– ἡ ἰνδικτιῶνος.⁵⁸

57. Βλ. πῶς πάνω σημ. 22.

58. Τὸ νωρίτερο ποὺ μπορούσε ὁ πατριάρχης νὰ ἀπαιτήσῃ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τὸ χαράτζι τῆς ἡ ἰνδικτιῶνος ἦταν συνήθως κατὰ τὴ διάρκειά της, καὶ ὅχι πῶς πρὶν. Παραδείγματός χάρη, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1576, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἰνδικτιῶνα ε΄, ὁ Ἱερεμίας στέλνει ἐξάρχους γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὰ «αὐθεντικὰ χαράτζια καὶ τὰ ἄλλα δικαιώματα ἡμῶν» σύμφωνα μὲ τὸ πατριαρχικὸ κατάστιχο τῆς δ΄ καὶ ε΄ ἰνδικτιῶνος (βλ. É. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodosie Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 185). Ἐξάλλου, ἂν ὑποθέταμε πὼς ἡ ἐξαγγελλόμενη σύνοδος προγραμματιζόταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζ΄ ἰνδικτιῶνος γιὰ τὸν Μάιο τοῦ 1594, τὸ ἀχρονολόγητο γράμμα θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ ἀρκετὰ κοντὰ χρονικὰ στὴ σύνοδο τοῦ 1593, πράγμα ποὺ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔκφραση: «οὐ γενομένου, τινὲς ἐξ ὑμῶν τῶ τότε οὐκ ἀνῆλθον». Πβ. τέλος Παρασκευᾶς Κονόρτας, «Ἡ ὀθωμανικὴ κρίση...», ὁ.π., σ. 72 σημ.

Τέσσερα μόλις χρόνια μετά την υπερτελή σύνοδο τοῦ 1593, τὸ 1597, τὰ οἰκονομικὰ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας δὲν ἐπιτρέπουν ὄχι μόνο τὴν καταβολὴ τοῦ ἐτήσιου φόρου στὸ σουλτάνο, ἀλλὰ οὔτε κἀν τὴν παρασκευὴ τοῦ ἁγίου μύρου· οἱ ἀρχιερεῖς «ἀμελῶς καὶ ψυχρῶς... περιπατοῦσι» καὶ ὁ τότε τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου καὶ πατριάρχῃς Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς βρίσκεται σὲ ἀπόγνωση.⁵⁹ Προφανῶς, ἡ ἐπίσημη θεσμοθέτηση τοῦ νέου λόγου καθάρσεως δὲν στάθηκε ἰκανὴ νὰ ἀνατρέψει τὸ ζοφερὸ σκηνικὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ὄχι μόνο βραχυπρόθεσμα ἀλλὰ οὔτε στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν, παρὰ τὴν εὐρεία ἐφαρμογὴ του· ἡ δὲ «τελεία διόρθωσις» τῶν οἰκονομικῶν, διακαῆς πόθος τοῦ Ἱερεμῖα τοῦ Β΄ ὅπως εἶδαμε ἀλλὰ καὶ τῶν διαδόχων του, θὰ παραμείνει γιὰ πολὺ ἀκόμα ἓνα ζητούμενο.

ΓΙΟΥΛΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

173 καὶ Ὁ ἴδιος, «Les contributions ecclésiastiques...», ὁ.π., σ. 242 σημ. 102, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ –ἐμμεσα– τὸ γράμμα γενικὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1590-1595.

59. «... οὐδὲ τὸ χαράτζιον τῆς βασιλείας ἔχομεν δοῦναι... εὐρισκόμεθα εἰς πολλὴν ἀθυμίαν, μάλιστα δὲ οὐδὲ ἅγιον μύρον ἔχει ἡ Ἐκκλησία, καὶ χρεῖα καὶ περὶ τοῦτου πολλῆς διαπάνης. Ἐγὼ δὲ τρεῖς ἡδὴ μῆνας κρατῶν τὴν Ἐκκλησίαν οὕτω εἶδα τὴν πρέπουσαν βοήθειαν παρ' οὐδενός· ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς ἀμελῶς καὶ ψυχρῶς (ὡς οἶδας) περιπατοῦσι, μάλιστα ἐπειδὴ γνωρίζουσιν, ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἐμβάλλομεν εἰς δεσμὰ καὶ φυλακὰς. Διὰ ταῦτα πάντα βούλομαι ὁ ταλαίπωρος ἀναχωρῆσαι... χρήματα δὲ οὐκ ἔχω... οὐδὲ δύναμαι, οὐδὲ θέλω πωλεῖν τὰ τοῦ Χριστοῦ μυστήρια καὶ λαμβάνειν χρήματα... χαλεπὰ τὰ πάντα»: ἔτσι περιγράφει ὁ Μελέτιος Πηγᾶς σὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν 16 Ἰουνίου τοῦ 1597 πρὸς τὸν ἄρχοντα Δημήτριο Παλαιολόγο τὸ ἀδιέξοδο ποὺ βιώνει ὡς τοποτηρητῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (βλ. ἐκδοση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Α. Παπαδόπουλο–Κεραμέα, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Μέρος Πρῶτον περιλαμβάνον ἐπιστολάς λογίων ἀνδρῶν τῆς ις καὶ ιζ ἑκατονταετηρίδος», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 17 (1882-1883), 75· ἂς σημειωθεῖ ὅτι χρειάστηκε νὰ περάσει ἓνας περίπου χρόνος μέχρι νὰ καταφέρει τελικὰ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1598, νὰ καθαρῆσαι ἅγιον μύρον στὴν Κωνσταντινούπολη, βλ. Παῦλος Μενεβίσογλου, μητρ. Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας, *Μελετήματα περὶ ἁγίου Μόρου*, Ἀθήνα 1999, σ. 29-30).

Résumé

UN MOTIF NOUVEAU DE DÉPOSITION
INTRODUIT EN 1593

Le point de départ de cet article est la tentative de datation d'un acte patriarcal émis par le patriarche de Constantinople Jérémie II (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595). Par cet acte, le patriarche convoque un synode à Salonique, où les évêques de l'Ouest et du Péloponnèse doivent se rendre et payer leurs contributions ecclésiastiques, faute de quoi ils seront déposés.

On montre que l'inconséquence fiscale des évêques envers le Patriarcat œcuménique fut introduite pour la première fois comme motif de déposition par un «tome synodal» émis pendant le synode plénier de Constantinople de 1593.

Ensuite, on examine les raisons qui rendirent cette mesure nécessaire pour l'autorité ecclésiastique, ainsi que sa portée et la procédure d'adaptation de la peine ultime de déposition des évêques aux exigences nouvelles de la période postbyzantine.

Enfin, on soutient que l'acte patriarcal de Jérémie II date de l'automne 1594.

JULIE EVANGELOU